

פיקוח נפש בישיבת ארץ ישראל

פרק זה מוקדש לע"נ הקדושים נרצחי ונפגעי הטירור
והנהרגים בפעולות הגנה ובטחון ה"ד, וביניהם:

הרב בנימין הרלינג

תלמידי: יוסף טויטו, אברהם גביש, ישי שכטר,

אורי ביטון, שילה לוי ורועי ארבל

חברי: הרב דוד גביש ומשפחתו,

הרב יוסף דיקשטיין ומשפחתו.

ת.נ.צ.ב.ה.

הקדמה

א. האם מצות מלחמה דוחה פיקוח נפש?

1. שיטת ספר החינוך והמנחת חינוך

2. דיעה החולקת על המנחת חינוך

3. דיון בדברי המנחת חינוך

4. מלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש

ב. מצות יישוב ארץ ישראל יסודה במצות כיבוש

ג. האם מצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש?

1. הסוברים שפיקוח נפש דוחה ישיבת ארץ ישראל

2. הסוברים שישבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש

3. מצות ישיבת ארץ ישראל: מצווה פרטית או ציבורית?

ד. ייחודן של מצוות הציבור

1. במצות ישיבת ארץ ישראל

2. במצוות אחרות

ה. סיכום

ו. נספחים

1. מכתבים מהרצ"ה קוק

2. ההבדל בין יחיד לציבור

3. האם חייבים מיתה על הלבנת פנים?

4. קושיה נוספת על המנחת חינוך

5. תוספת בירור בדברי הרמב"ן והנמוקי יוסף שבמכילתא

6. כיבוש על ידי התיישבות

הקדמה

לאורך כל שנות ההתיישבות בארץ ישראל נאלץ עם ישראל להתמודד עם מתקפות חוזרות ונשנות של אויבינו, ומספר גדול של אזרחים וחיילים נהרגו ונפגעו במלחמות ובפעולות טירור¹. מחיר כבד זה מעלה שוב ושוב על סדר היום את שאלת הסיכון למען ישיבתה ויישובה של ארץ ישראל. מטרתו של פרק זה היא בירור השאלה העקרונית: האם אכן יש מקום להסתכן עד כדי מסירות נפש למען ישיבת ארץ ישראל? הרי נאמר במסכת סנהדרין (עד, א):

כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל תיהרג - יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודת כוכבים, וגילוי עריות ושפיכות דמים.

ומתוך כך נשאלת השאלה, האם גם ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל הדין הוא שנדחית מצווה זו מפני פיקוח נפש, או אולי שונה מצווה זו משאר המצוות ודוחה פיקוח נפש?

א. האם מצות מלחמה דוחה פיקוח נפש?

הרמב"ן (סהמ"צ, השמטות מ"ע ד) למד את מצות ישיבת ארץ ישראל מהפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה" (במדבר לג, ג). לדעתו יש במצווה שני חלקים: כיבוש הארץ והישיבה בה². ומתוך כך עלינו לברר:

1. האם מצות ירושת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש?

2. האם יש לומר כך רק ביחס למצות הכיבוש או גם ביחס למצות הישיבה?

הרמב"ן פסק שכיבוש ארץ ישראל הוא מלחמת מצווה. המסקנה מדבריו היא, שעל מצווה זו חלים כל גדרי מלחמה.

1. שיטת ספר החינוך והמנחת חינוך

בעל ספר החינוך כתב בכמה מקומות ביחס למצות החרמת שבעה עממים, שהחיוב הוא רק כשאין סכנה בדבר. כך כתב במצווה צג:

ואלו הז' עממים נצטוונו להרגם בכל מקום שנוכל להם... וכל מי שבא לידו אחד מהם ויכול להרגו בלא סכנה ולא הרגו עובר בלאו.

1. פרק זה נכתב בזמן מסע הטירוור הרצחני של שנות תשס"א-תשס"ב ומבצע "חומת מגן", שהחל בפסח תשס"ב.

2. ראה בפרק "מצות ירושת ארץ ישראל - דעת הרמב"ן בספר המצוות".

וכן כתב במצווה תכה, במצות "החרם תחרימם":

ועובר על זה, ובא לידו אחד מהם ויכול להרגו מבלי שישתכן בדבר, ולא הרגו, בטל עשה זה, מלבד שעבר על לאו שנאמר עליהם (דברים כ, טז) "לא תחיה כל נשמה"³.

על דברים אלו הקשה בעל המנחת חינוך (מצווה תכה):

נהי דכל המצוות נדחות מפני הסכנה, מכל מקום מצווה זו התורה ציוותה ללחום עמהם, וידוע דהתורה לא תסמוך דיניה על הנס... ובדרך העולם נהרגים משני הצדדים בעת מלחמה, אם כן חזינן דהתורה גזרה ללחום עמהם אף דהיא סכנה. ואם כן דחוויה סכנה במקום הזה ומצווה להרוג אותנו (את הכנעני) אף שישתכן. וצ"ע.

למדנו מדבריו, שאמנם כל מלחמה כרוכה בסכנה, כדברי הרמב"ן (דברים כ, ה) "כי בדרך הארץ בכל המלחמות ימותו אנשים גם מכת הנוצחים", ואף על פי כן מחייבת התורה להסתכן ולהילחם. לכן במקום שציוותה התורה לקיים מצווה בדרך של מלחמה, מוכח שהמצווה קיימת גם מצב של סכנת נפשות ואין פיקוח נפש דוחה את קיומה. לפיכך, כיוון שלדעת הרמב"ן מצווים אנו לרשת את הארץ, מוכח שנדחה פיקוח נפש אצל מצות ירושת ארץ ישראל⁴.

3. וחזר על כך גם במצווה תקכח: "שלא נחיה אחד משבעה עממים... בכל מקום שנמצאו ונוכל להורגם בלי סכנה לנפשותינו".

4. בשו"ת בית אבי (הרב יצחק אייזיק ליעבעס, ח"ב סימן קמב) הוסיף, שקושיית המנחת חינוך נאמרה במלחמה כדי לכבוש את הארץ, אבל לאחר שכבר נכבשה הארץ והיא בידינו, למסור אותה לגוים מחשש שמא יערכו מלחמה נגדנו - אין מקום לומר כן, שהרי זוהי מלחמת מגן, ובה גם הרמב"ם מודה שמצווה לצאת להגן על הארץ שנכבשה. בספר דברי יהושע (הרב יהושע אהרנברג, ח"ב סימן מח) הוכיח זאת. הרמב"ם מונה בהלכות מלכים (פ"ה ה"א) את "עזרת ישראל מיד צר" כמלחמת מצווה. בהלכות תעניות (פ"ב ה"ג) פסק: "גוים שבאו לערוך מלחמה עם ישראל או ליטול מהם מס או ליקח מהם ארץ... הרי אלו מתעניין ומתריעין עד שירוחמו. וכל הערים שסביבותיהם מתעניין אבל אין מתריעין, אלא אם כן תקעו להתקבץ לעזרתן". מבואר ש"עזרת ישראל מיד צר" אינו רק הצלתו הפיזית של עם ישראל אלא גם עזרת ישראל בישיבתו בארץ ישראל שהרי כתב שגם כשבאים ליקח ארץ (אפילו עיר אחת) חל דין מלחמת "עזרת ישראל מיד צר".

וכן מוכח בהלכות שבת (פ"ב ה"ג) שפסק: "גוים שצרו על עיירות ישראל, אם באו על עסקי ממון אין מחללין עליהן את השבת ואין עושין עמהן מלחמה... [ואם באו על עסקי נפשות או שערכו מלחמה או שצרו סתם, יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת". לכאורה אינו מובן מה שכתב "או שערכו מלחמה" דממה נפשך, אם כשעורכין מלחמה יש לחוש שיהרגו נפשות אם יכנסו לעיר, הרי כבר כתב אם באו על עסקי נפשות. ואם אין חשש שיהרגו נפשות אמאי מחללין, מאי שנא מכל עסקי ממון? אלא על כרחך צריך לומר, דהאי עריכת מלחמה היא כדרך סתם מלחמה שבאין כדי לכבוש את הארץ ולא להרוג את אנשיה ולא לשרוד את ממונם, וקמ"ל דגם כהאי גונא הוי כבאו על עסקי נפשות דהוי מלחמת מצווה, הואיל ומצווה על כל ישראל לבוא לעזרתם, כמפורש ברמב"ם שם ומקורו בעירובין (מה, א). וכאן נראה דהוי מקור למה שכתב [הרמב"ם] בהלכות מלכים דעזרת ישראל מיד צר הוי מלחמת מצווה.

על אף שהמנחת חינוך סיים את קושייתו על החינוך בצ"ע, הוא חזר וכתב בצורה מוחלטת וברורה במצווה תר"ד שמלחמה דוחה פיקוח נפש:

וכבר כתבתי לעיל דנראה דאף במקום סכנה מחוייבים. כי ידוע דהתורה לא תסמוך דינים על ניסים כמבואר ברמב"ן כמה פעמים, והתורה צויתנו להלחם, ומסכנים נפשות במלחמה. אם כן גזירת הכתוב היא דאפילו בסכנת נפשות מחויב במצווה זו.

ראיה לכך שחז"ל לא התעלמו מהסיכון שבמלחמה, מצאנו בהלכה "כל היוצא למלחמת בית דוד גט כריתות כותב לאשתו" (כתובות ט, ב), ורש"י שם פירש: "שאם ימות במלחמה יהיה גט מיום כתיבתו"⁵. ובעצם, דבר זה הוא פסוק מפורש בתורה. בטעם החוזרים ממלחמת רשות נאמר: "פן ימות במלחמה" (דברים כ, ה-ז), מבואר שבכל מלחמה קיימת סכנת מיתה⁶.

מרן הראי"ה קוק⁷ ואחרונים נוספים⁸ נקטו כדברי בעל המנחת חינוך שמלחמה דוחה פיקוח נפש. את קושיית בעל המנחת חינוך תירצו:

והחינוך מיירי במי שבא לידו אחד מז' עממין שלא במלחמה⁹.

כלומר, כוונת בעל ספר החינוך היא שמלבד מצות מלחמה המוטלת על הציבור, יש חובת הריגה המוטלת אישית על כל אחד מישראל. כשהיחיד בא לקיים מצווה זו באופן אישי, אין הוא מחויב לקיימה במקום סכנה, כי אז חוזרת מצווה זו להיות ככל מצוות התורה שנדחות מפני פיקוח נפש. ואילו כשהמצווה מתקיימת במסגרת ציבורית צבאית אין להתחשב בשיקול הסכנה; כי אפילו מלחמת רשות הותרה על אף שיש בה חשש סכנה, שהרי "כזה וכזה תאכל חרב" (שמואל ב' יא, כה)¹⁰.

5. הרב עקיבא יוסף שלזינגר, תל תלפיות, מחברת ו תרנ"ה, סימן נח עמ' 71.
6. על פסוק זה (דברים כ, ה) אומר הרמב"ן את הנ"ל במנחת חינוך: "כי בדרך הארץ בכל המלחמות ימותו אנשים".
7. חזון הגאולה, מתוך כרוז לטובת הקק"ל משנת תרפ"ו, עמ' רכב. ראה להלן הערה 10.
8. הרב מרדכי וינקלער, שר"ת לבושי מרדכי, מהדורה תליתא, ח"ד סימן קכו. ובהערות 9-10.
9. חידושי הגרי"ז (הגאון ר' יצחק זאב) סולובייצ'יק על התורה, פר' בשלח ד"ה זבולון עם חרף נפשו למות. קדם לו בתירוץ זה הרב נתנאל פריד (שר"ת פני מבין, מונקאטש תרע"ד, י"ד סימן שז) שתיירץ: "כוונת החינוך רק ליחיד". הוא הוסיף, "דברי החינוך נאמר[ו] בזמן הזה... כי אף דמצווה זו נוהגת לדורות... עתה אי אפשר לנו לקבץ ישראל... [ו]לעשות מלחמה בשם ה'. ולכן [כדי] שלא יסתכנו ישראל אי אפשר לקיים מצווה זו משום שיוכל להיות סכנה בדבר ח"ו. אמנם כשישראל בתקפם ובגבורתם ודאי הלכו במלחמה ושם ה' בטחו".
10. שר"ת דבר יהושע ח"ב אר"ח סימן מח. מלואים (שם) סימן מח עמ' שנד-שנה; הרב ש' גורן, ספר תורת המועדים, תל אביב תשכ"ד, עמ' 180-181, ובתחומין טו (תשנ"ה), עמ' 15-16; הרב ש' ישראלי, ספר ארץ חמדה (שער א, יא, ב). בשיטת החינוך ראה עוד: הראי"ה קוק, אגרות הראי"ה

2. דיעה החולקת על המנחת חינוך

בספר חמדת ישראל (קונטרס נר מצווה ל"ת צה)¹¹ תירץ את קושיית המנחת חינוך על פי דברי הרמב"ן בספר המצוות (ל"ת, שכחת הלאוין, בסופו¹²), הסובר כי גם במלחמת מצווה היו שואלין באורים ותומים לפני יציאה למלחמה. לדעתו הרמב"ן במצות כיבוש הארץ סובר כחינוך ולכן:

גם במלחמת מצווה צריכים לשאול באורים ותומים - אם ילכו, והיינו אם יצליחו. דאם לא יצליחו ליכא מצווה לסכן את עצמם. וכמו דכל התורה כולנה נדחית מפני פיקוח נפש הוא הדין מלחמת מצווה, לכך צריך שאלה באורים ותומים. ועל זה שפיר סומכין על אורים ותומים כיוון דאינו לברר את הדין אלא להגיד העתידות.

כלומר, בתשובת האורים ותומים "עלה והצלה" יודעים אנו שנצליח, ולכן אין כאן סכנה כלל.

אחרונים רבים הקשו על החמדת ישראל: אם כן כיצד נלחמו בימי בית שני, כולל בתקופת החשמונאים, ואחר כך בימי מרד בר כוכבא מלחמות מצווה (כגון עזרת ישראל מיד צה), והרי לא היו אורים ותומים? ואיך נפסק להלכה שאף בזמן הזה יוצאים למלחמה בבאים על עסקי נפשות, או בעיר הסמוכה לספר גם על עסקי תבן וקש בלא אורים ותומים? אלא פשוט שגם לרמב"ן הצורך באורים ותומים אינו אלא למצווה (כאשר הם קיימים) אבל אינו לעיכובא. ולכן אין האורים ותומים מעכבים מלחמת מצווה¹³.

ח"ג אגרת תתקמד; הרב מיכאל הרשקוביץ, הסתכנות לצורך מחיית עמלק (כי שרית, שעלבים תשמ"ט, עמ' 197-203).

11. להרב מאיר דן פלאצקי, בעל כלי חמדה, פיעטרקוב תרפ"ז.

12. שכחת הלאוין, בסיום הלאוין, ד"ה ויש לי [עניין] מצווה מסתפק עלי. ראוי להעיר שהרמב"ן בתחילת דבריו וגם במסקנא מסתפק האם לכלול במנין המצוות מצווה זו, אך המגילת אסתר במקום אינו מסתפק וקובע: "כי סברת הרמב"ן נכונה בזה, שהשאלה באורים ותומים תהיה מן המצוות הנוהגות לדורות, ויש לנו להביאה במנין". כנראה שעליו סמכו האחרונים שכתבו מכאן ואילך, שלדעת הרמב"ן מ"ע לשאול באורים ותומים.

13. שר"ת בית אב"י סימן קמב; שר"ת דבר יהושע, ח"ב, במפתחות והוספות סימן מח, עמ' שנה בסופו; הרב י' גרשוני, תחומין ד' (תשמ"ג), "על הגבורות ועל המלחמות", עמ' 58; הרב ש' ישראל, תחומין י' (תשמ"ט) עמ' 58. ראה עוד: הרב י' זולדן, מלכות יהודה וישראל (אור עזר) תשס"ב עמ' 277-283) שדן בדברי הרמב"ן ותירץ תירוץ נוסף על קושיא זו, ואכמ"ל.

3. דיון בדברי המנחת חינוך

לכאורה קשה על שיטת המנחת חינוך, הרי אין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש חוץ משלוש עבירות חמורות - עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים (סנהדרין עד, א), ולפי המנחת חינוך היתה הגמרא צריכה להזכיר גם את מצות ירושת ארץ ישראל!

אכן כבר ציין הגרעק"א (גליון הש"ס סנהדרין עד, א) לתוספות במסכת סוטה (י, ב ד"ה נוח), שם הסבירו התוספות שגם איסור הלבנת פנים כלול בדין ייהרג ואל יעבור¹⁴, על אף שלא נכלל באותן שלש עבירות. לדעתם הסיבה לחסרונו של איסור זה במסכת סנהדרין היא, "משום דעבירת הלבנת פנים אינה מפורשת בתורה ולא נקט אלא עבירות המפורשות"¹⁵. למדנו מכאן שלמרות שנאמר המספר "שלוש עבירות", המספר אינו מחייב וייתכנו עבירות נוספות שיש למסור את הנפש עליהן.

ולעצם הקושיה, נאמרו מספר תירוצים באחרונים:

א. יש הבדל בין ג' העבירות החמורות למצות ישיבת ארץ ישראל. ג' העבירות שנאמר בהם "ייהרג ואל יעבור" קשורות במצב של דיעבד, כלומר, כשמכריחים אדם לעבוד עבודה זרה וכדומה, הרי הוא חייב להיהרג. מה שאין כן במצות ישיבת ארץ ישראל - "מצוותו בכך"¹⁶, החיוב הוא להכניס את עצמו למצב של פיקוח נפש לכתחילה¹⁷.

ב. יש לחלק בין קיום מצווה פרטית לבין הקיום הציבורי של מצות ישיבת ארץ ישראל. הרב נתנאל פריד ממונקאטש (ש"ת פני מבין, י"ד סימן שז) ניסח זאת כך:

14. האם חייבים מיתה על הלבנת פנים? ראה נספח 3.

15. ישנם מקורות נוספים לכך שהמספר ג' עבירות אינו סופי ומחייב:

א. נאמר במסכת בבא קמא (לח, א): "וכבר שלחה מלכות רומי שני סרדיוטות אצל חכמי ישראל למדונו תורתכם. קראו, ושנו ושלשו...". התוספות (שם ד"ה קראו) הקשו מכך שאסור ללמד תורה לגוי (חגיגה יג, א). ומכאן למד הי"ש (בבא קמא פ"ד סימן ט): "דאסור לשנות דברי תורה אף מפני הסכנה וחייב למסור עצמו עליה... דלמה לא יראו חכמים שתעליל מלכות הרשעה עליהם... וכי לא היה ראוי לחוש ח"ו לכמה שמדות וחורבות דליפוק מיניה... ואם כן היה להם לשנות...? אלא שמע מיניה שמחוייבים אנו למסור על קידוש השם, ואם ח"ו ישנה הדין הוה ככופר בתורת משה".

ב. נאמר במסכת כתובות (יט, א) "אמר רב חסדא: קסבר רבי מאיר עדים שאמרו להם חתמו שקר ואל תהרגו, יהרגו ואל יחתמו שקר", וראה רמב"ן שם.

ג. במסכת קידושין (לד, א) נאמר: "אין למדים מן הכללות ואפילו במקום שנאמר בו חוץ". כך יש לומר גם ביחס לג' עבירות שנאמר בהם "חוץ".

16. לשון מרן הרב קוק, משפט כהן סימן קמד עמ' שכז; אגרות ראי"ה, ח"ג עמ' רנח, "מצוותה בכך להיכנס בכלל סכנה".

17. הרצ"ה, לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, ח"ב עמ' נ; הרב חיים שטיינר, ספר זכור זאת ליעקב, ירושלים תשל"א, עמ' נד-נה; ספר ברוך ה' צורי, עמ' 9. ראה עוד בנספח 1.

שאני מלחמת ז' עממין וכן מלחמת עמלק, דעיקר המצווה... כך הוא... [ו]כוונת החינוך רק ליחיד, אבל לכלל ישראל איכא לא תעשה שלא לערוץ ולפחד ומחויב למסור נפשו בעבור כלל ישראל.

כלומר, הגמרא בסנהדרין התייחסה למצוות פרטיות המוטלות על היחיד. מצוות אלו אכן אינן עומדות בפני פיקוח נפש חוץ מג' עבירות חמורות. מצות כיבוש הארץ והישיבה בה היא מצווה ציבורית, ולכן שונים גדריה ההלכתיים. יש מושג בהלכה, פיקוח נפש של הציבור שבכוחו לדחות פיקוח נפש של היחיד. מצב של מלחמה כמו כיבוש ארץ ישראל מיד נכרים או הגנה על שטחי ארץ ישראל - הרי זה כפיקוח נפש של האומה, ופיקוח נפש של הכלל דוחה סכנה או פיקוח נפש של היחיד¹⁸.

4. מלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש

האחרונים טענו כי מלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש, ולכן אין ללמוד ממנה לשאר מצוות, ואף לא למצוות החרמת ז' עממין. הסיבה לכך היא שבדיני מלחמה חידוש מיוחד חידשה התורה - "מצוותו בכך"¹⁹.

הגר"ז סולביצ'יק (חידושי הגר"ז עה"ת, שמות בשלח ד"ה זבולון) הסביר:

זה שאין משגיחין במלחמה על סכנת נפשות - זהו מדיני מלחמה. דהרי יוצאין גם למלחמת הרשות, שאין שם מצווה כלל. אבל המצווה ["החרם תחרימם"] היא ככל מצוות שבתורה, שנדחין מפני סכנת נפשות.

וכך הסביר גם מרן הרא"ה קוק (משפט כהן סימן קמג עמ' טו-שטז)²⁰:

וממלחמת מצווה... אין ללמוד כלל, דעל כורחך ענייני הכלל דמלחמות, יוצאים הם מכלל זה ד"וחי בהם", שהרי גם מלחמת רשות מותרת היא, ואין

18. הרב שלמה גורן, תורת המועדים, עמ' 175-176; הרב יעקב אריאל, מורשה ט' (תשל"ד) עמ' 35-36. מתוך כך טען הרב אברהם אלקנה שפירא שליט"א (מורשה ט' (תשל"ד) עמ' 18), כי כל זה רק כאשר דעתם של מומחי צבא (שדומים לרופא ביחס לחולה) היא שיש סיכויים טובים לנצח במלחמה. במקרה שהערכת מומחי הצבא תהיה שאין סיכוי לנצח במלחמה וישנה גם סכנה לכלל ישראל, תידחה מצות כיבוש הארץ וישיבתה בפני פיקוח נפש. ונראה שהיושבים בארץ ישראל נחשבים לכלל ישראל לעניין זה, ראה הוריות ג, א) ובהוראה הלך אחרי רוב יושבי ארץ ישראל. הרב דוב ליאור (ספר המעלות לשלמה, עמ' 248) הביא ראייה לדבריו מרבן יוחנן בן זכאי שדרש להפסיק את המלחמה נגד רומי משום שראה שזו מלחמה אבודה. לעומתו רבי עקיבא שחי כשישים שנה אחריו, תמך במרד בר כוכבא כי חשב שיש סיכוי לנצח את הרומאים. תירוץ נוסף ראה: הרב אביגדור נבנצל, ספר ביצחק יקרא, ח"א סימן יא סעיף ב ואכמ"ל.

19. לעיל הערה 16.

20. ראה עוד שם סימן קמד עמ' שכז, שכתב "ואין שייך ללמוד כלל ממה שנכנסים בה לסכנות להרוג וליהרג על פי טבע העולם, דזהו מצוותו בכך".

מצינו היתר להכניס נפשות רבות בסכנה בשביל הרווחה, אלא דמלחמה והלכות ציבור שאני. ואולי הוא מכלל משפטי המלוכה.

מהסבר זה²¹ אפשר להבין שעיקר החידוש במלחמה הוא במה שנדחית חובתו של היחיד להישמר לנפשו, שכן טבע המלחמה שהיא כרוכה בסכנה גדולה. ומאותו טעם ברור מדוע במלחמה נדחה איסור רציחה (רק ביחס למה שנוגע ללחימה בעצמה). אבל מדברי הרב קוק (אגרות הראי"ה ח"ג סימן תתקמד, עמ' רנח) משמע שההסבר לכך קשור למושג "ציבור", ולמצוות המוטלות על הכלל. לדעתו:

מצווה המוטלת על הציבור בכללו, אם יש בה סכנה ליחיד אין זה יוצא מכלל "וחי בהם" דהא ציבור לא מייתי, והיחיד אינו חייב בה מצד עצמו אלא מצד כלליות הציבור.

במקום אחר (כת"י) הרחיב והסביר זאת:

[מצוות מחיית עמלק היא] מצווה המוטלת על הציבור, כמו הקמת מלך ובניין בית הבחירה, שכל ישראל יחדיו מצווים בזה, אבל על היחיד ליכא חיובא כלל. ובזה ניחא דלא נצטרך לחידוש המנחת חינוך שם, שכתב שמצווה זו אינה נדחית משום פיקוח נפש, כיוון דמצוותה היא במלחמה, ומלחמה היא על פי טבע עם סכנת נפשות, ולא ציוותה תורה לסמוך על הנס, שמע מינה שכן הוא הדין. והדבר ייפלא להוסיף מצוות שנהיה מחוייבים בהם שייהרג ואל יעבור חוץ משלושה המנויים, ובפרט במצות עשה! אמנם אם נאמר שהיא מצווה של כלל ישראל - ניחא, דבמצוות כלליות לא שייך עניין פיקוח נפש, דציבור לא מייתי.

ומשום הכי נמי אין שייך במלחמת מצווה הך כללא דפיקוח נפש דוחה, כיוון שאין המצווה כי אם על הציבור, והציבור בכללו חי הוא, ואם ייהרגו מועטים לטובת הכלל, נחשב כקציצת אבר החולה לרפואת הגוף כולו, על כן לא הוצרכנו למנות מצוות כלליות ביייהרג ואל יעבור... ולפי זה נראה שעיקר הטעם שאין במלחמה גם כן איסור רציחה משום שבמלחמה עוסקים בתכלית כלל האומה או כלל המין האנושי, ואין משגיחין על הפרטים כשהדבר צריך לתכלית הכלל.

כלומר, מלחמה היא מצווה המוטלת על הציבור, והקריטריון ההלכתי בה שונה. במלחמה אנו עוסקים בצורכי כלל האומה, לכן אין אנו משגיחים על הפרטים. הציבור - חי הוא תמיד, ואם ייהרגו אנשים במלחמה נחשב הדבר כקציצת איבר החולה לרפואת הגוף כולו. החידוש הוא שה"וחי בהם" אינו סברה לשמור על היחיד,

21. הרב עודד וולנסקי, אבן ישראל, ח"ג עמ' שעז.

אלא סברה כללית לשמירת כלל ישראל, שהמסתכן במלחמה הוא חלק ממנה. ובדבריו מצאנו הסבר נוסף מדוע לא נמנית מצווה זו בין ג' עבירות שנאמר בהם "יהרג ואל יעבור".

כך הסביר הרא"ה גם את הגמרא (שבת נו, א) "כל היוצא למלחמת בית דוד כותב גט כריתות לאשתו". ההסבר הפשוט הוא, שכותבים גט כדי להגן על האשה שלא תשאר עגונה במקרה שבעלה ייעלם. הרא"ה קוק (עין איה שבת שם, סעיף סא) הסביר שהדבר קשור למטרת המלחמה בישראל. לוחם יהודי היוצא למלחמה צריך לפשוט מעליו את פרטיותו, לצאת מחוג משפחתו ולהתרומם למישור הכללי. מטרת המלחמה בישראל אינה, כמו אצל אומות העולם, כדי שליחיד ולמשפחה יהיה טוב יותר, אלא כדי להושיע ולרומם את קרן עמו מפני הקמים עליו להורגו, והפרט הנלחם הוא איבר אחד של כנסת ישראל הנאבקת על קיומה. לפיכך, נתינת הגט היא ביטוי להתעלות זו, מאישיות פרטית-משפחתית למדרגה כללית-לאומית של עם.

הגר"ש ישראלי הסביר²² שבמלחמה רואים אנו את עם ישראל כאיש אחד וכגוף אחד, ולא כפרטים בודדים. החידוש במלחמה הוא שה"וחי בהם" נבחן מצד כלל ישראל ותועלתו, כלומר "וחי בהם" כללי. ההתייחסות אל היחיד הוא רק כאבר (חלק) של הגוף השלם, ומכיוון שההסתכלות היא לפי חיי הכלל ולא לפי חיי הפרט, בחיי הכלל ישנם פעמים שאיברים פרטיים הולכים לאיבוד, ובכך הם עוזרים להצלחת הגוף הכללי.

ב. מצות יישוב ארץ ישראל יסודה במצות כיבוש

עד כאן עסקנו במצות כיבוש הארץ (על ידי מלחמה). מה הדין בחלקה השני של המצווה, ישיבת הארץ ויישובה? האם גם מצוות אלו דוחות או נדחות במקום פיקוח נפש?

כפי שכבר כתבנו בספר זה במספר מקומות, אנו מוצאים בחז"ל שני מונחים ביחס ליישובה של ארץ ישראל - "ישיבת ארץ ישראל" ו"יישוב ארץ ישראל". המונח "ישיבת ארץ ישראל מתייחס לחובת האדם לשבת בארץ, "חובת גברא", וכלשון הרמב"ן

22. ארץ חמדה ספר א, שער א, סימן יא סעיף ב; עמוד הימיני סימן יד סעיף ד. [לפי זה, מובנת ההשוואה לרופא ביחס לחולה (לעיל הערה 18) כיוון שרואים את ישראל כגוף אחד]. סברה זו מצויה באחרונים נוספים. הגר"ד סלוביצי'ק (נפש הרב, עמ' צז) כתב: "ובמלחמות להציל את ישראל מיד צר, י"ל שהיחיד מחוייב להכניס את עצמו לספק סכנה בכדי להציל את הכלל כולו". הרב צבי שכטר (בעקבי הצאן, סימן לב עמ' רט): "מאחר שכל אומה כוללת בתוכה הרבה יחידים, הרי זה דומה לגוף של אדם שיש בו הרבה איברים, ובמצב של סכנת נפשות לכל הגוף, בודאי צריכים לוותר על חיי האיברים הפרטיים... [במלחמה] אנו דנים... כעל סכנת נפשות של כל האומה כולה [לכן] אין להתחשב בסכנת נפשות של היחידים". הרב אבא וינגורט (המעייין, כך יח גליון ד, עמ' 19): "כשמדובר במלחמה מדובר במושגים של כלל ישראל... ומתוך כך גם המושג פיקוח נפש לובש ממדים חדשים".

(ספר המצוות השמטות מ"ע ד): "מתחייב בה כל יחיד ממנו". לעומת זאת המונח יישוב ארץ ישראל מתייחס לארץ, אנו צריכים לגרום לכך שהארץ תהיה מיושבת על יד קניית שדות, בניית בתים ונטיעת אילנות ופרדסים וכדומה.

והנה ביחס למצות יישוב ארץ ישראל נאמר במסכת גיטין (ה, ב):

והקונה שדה בסוריא כקונה בפרווארי ירושלים... לומר שכותבין עליו (על קנין זה) אונו (שטר מכירה) ואפילו בשבת... ואף על גב דאמירה לנכרי שבות, משום יישוב ארץ ישראל לא גזור רבנן.

על כך שואל האגלי טל (טוחן סעיף יז, ס"ק לח, אות ו): במה נשתנתה מצות יישוב ארץ ישראל, שמתירין בה שבות של אמירה לגוי, משאר המצוות שאין מתירין בהן? והוא מתרץ על פי ספר תמים דעים לראב"ד (סימן קעה) שהביא את הנימוק לכך בירושלמי (מועד קטן פ"ב ה"ד):

רבי יהושע בן לוי שאל לרבי שמעון בן לקיש: מהו ליקח בתים מן העכו"ם? אמר ליה: אימת רבי שאל, בשבת? ותני: בשבת מותר. כיצד הוא עושה? מראה לו (היהודי לגוי) כיסין של דינרין, והעכו"ם חותם ומעלה לארכיים (בתי דין של גויים), שכן מצאנו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת, דכתיב (יהושע ו, ג): "כה תעשה ששת ימים", וכתב (שם, ד): "וביום השביעי תסובו את העיר שבע פעמים", וכתב (דברים כ, כ): "עד רדתה" - אפילו בשבת.

מבואר שהטעם הוא משום שעיקר כיבוש ארץ ישראל דוחה שבת אפילו במלאכה של תורה, על כן הקניין שדומה קצת לכיבוש דוחה שבות של אמירה לגוי. כיוון שבכיבוש גמור מותר אפילו מלאכה של תורה, על כן הקנין שדומה קצת לכיבוש דוחה שבות של אמירה לגוי²³. מכל מקום למדנו מדבריו שמצות יישוב ארץ ישראל ודיניה (שהתירו בה רק איסור שבות בשבת, אר"ח סימן שו, יא) יסודם בכיבוש ארץ ישראל.

23. בשו"ת אבני נזר (אר"ח ח"א סימן מד) הוסיף על הנאמר כאן: "קניין ישראל מן הגוי בארץ ישראל נקרא כיבוש ארץ ישראל (רמב"ם הלכות תרומות פ"א ה"י), וידוע דמלחמת מצווה דוחה שבת... ועל כן גוף הקניין ודאי מותר. ואף דאין זה כיבוש גמור דהוא רק כיבוש יחיד, הלוא נמי אין הקניין מלאכה גמורה, וכשם שכיבוש גמור דוחה מלאכה של תורה כך כיבוש זה דוחה מלאכה דרבנן על כל פנים. אך להעלות בערכאות שהוא רק שלא יחזיר הגוי ויגזול ממנו את הקרקע, שהוא כעין נכרים דלא ליתי עלייהו, דלרבנן שם לאו מצווה קרי לה, צריך לטעם משום יישוב ארץ ישראל לא גזור".

ג. האם מצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש?

על פי סברת המנחת חינוך הסיקו הגרצ"ה קוק ורבנים נוספים, שמצות ישיבת ארץ ישראל, שיש בה מצות כיבוש ארץ ישראל, דוחה פיקוח נפש כמו מצות מלחמה. הגרצ"ה קוק ניסח זאת כך:

מצות ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש, מפורש ומבואר בתורה במצות מלחמה לכיבוש הארץ, כמבואר ברמב"ן בספר המצוות, שמסיים: "לכל הדורות ואפילו בזמן הגלות"²⁴.

1. הסוברים שפיקוח נפש דוחה ישיבת ארץ ישראל

מסקנה זו צריכה בדיקה. שהרי לעיל הראינו שמלחמה בלבד דוחה פיקוח נפש, ועוד, ממספר הלכות בחז"ל ומכמה תשובות בראשונים משמע שפיקוח נפש דוחה את מצות יישוב ארץ ישראל:

א. מצינו שבזמן רעב מותר לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ. וכך נאמר בתוספתא (עבודה זרה פ"ה ה"ב):

לא יצא אדם בחוצה לארץ אלא אם כן הולכין חיטין סאתיים בסלע. אמר רבי שמעון במה דברים אמורים בזמן שאין מוצא ליקח, אבל בזמן שמוצא ליקח אפילו סאה בסלע לא יצא²⁵...

וכן המב"ט (ח"א סימן קלט) התיר לצאת לחו"ל גם במצב שאין רעב אבל הפרנסה אינה מצויה: "ולצאת בשביל מזונותיו (לפרנסה), מותר לצאת מארץ ישראל ויש בזה כמו פיקוח נפש"²⁶.

ב. יש שכתבו שבזמן סכנת דרכים אין מצווה לעלות לארץ ישראל (תוס' כתובות קי, ב ד"ה הוא)²⁷. גם המהר"ם מרוטנבורג כתב בתשובה²⁸:

לעניין נדר שנדרת לעלות לארץ ישראל, אפילו על דעת רבים, יש לו הפרה, אחרי שאשתך הרה, דאין כל דבר עומד בפיקוח נפש ויש סכנה להוליכה עוברת, וגם הולד עד שיתבגר וייכנסו ימות הקיץ...

24. מתוך מכתב תשובה אלי, אייר תשל"ט; ראה בנספח ו'1.

25. תוספתא זו הובאה במסכת בבא בתרא צא, א וברמב"ם הלכות מלכים פ"ה ה"ט.

26. בתוספתא (שם) נאמר עוד: "כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ - כאילו עובד עבודה זרה". מבואר שהאיסור לצאת הוא בשעת שלום אבל בזמן סכנה מותר לצאת.

27. כך נפסק להלכה גם בשו"ע (אהע"ז סימן עה, ה). ראה בפרק "סכנת דרכים בעלייה לארץ ישראל".

28. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג כרך ג סימן רג דפוס פראג ובכתב יד מינכן סימן קסח; הגה"מ הל' שבועות פ"ו ס"ק ז, תשובת שמשון בן רבי אברהם.

ג. הגהות מרדכי (בבא בתרא פ"א, תרנו) הביא תשובה שמבואר בה שיישוב ארץ ישראל נדחה מפני פיקוח נפש:

נשאלתי על מס המוטל על היהודים בני קנדי"א (האי קריטי שבים התיכון) בכלל, אם אחד יוצא מן הארץ לעלות לארץ ישראל, אם הוא פטור מן המס בשביל המצווה או לא? כי מנהג בני קנדיא לא יפחתו המס בשביל היוצא וגם לא יוסיפו בשביל הבא... נראה דחייב. דהא פיקוח נפש גדול מיישוב ארץ ישראל, דלא דחי אלא אמירה לעובדי כוכבים שהיא שבות (גיטין ה, ב) ולא איסורא דאורייתא²⁹...

2. הסוברים ששיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש

המכילתא: לעומת הלכות אלו מצאנו ראייה לכך שמצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש. נאמר במכילתא (מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחודש, יתרו סוף פר' ו)³⁰:

"לאוהבי ולשומרי מצוותי" (שמות כ, ה)... רבי נתן אומר: לאוהבי ולשומרי מצוותי - אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצוות. מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרף? על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב? על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאפרגל? על שנטלתי את הלולב. ואומר: "אשר הוכיתי בית מאהבי" (זכריה יג, ו) מכות אלו גרמו לי ליהב לאבי שבשמים.

הנושא בו עוסקת המכילתא הוא קיום מצוות בשעת השמד. התקופה היתה לאחד חורבן ביתר בזמנו של אדריאנוס קיסר, ונקראה "דורו של שמד"³¹. הראשונים נחלקו בהבנתה.

א. הרמב"ן והנמוקי יוסף: יש מן הראשונים שהסבירו שהמכילתא עוסקת בקיום מצוות בשעת השמד בלבד, ולא בישיבת ארץ ישראל. הרמב"ן (שמות כ, ה) כתב:

הרי פירש רבי נתן כי האהבה [היא] מסירת הנפש על המצווה. והכתוב ודאי על עבודת גילולים, כי בה נתחייבנו בייהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם.

29. ופסקו כן להלכה: כנסת הגדולה מהדורה בתרא, חו"מ סימן קטג, הגהות ב"י אות קלו; הרב חיים פלאגי, ספר משא חיים, ירושלים תשס"ב, מסים וארנוניות, מערכת א, אות ב, עמ' קכג; ארצות החיים, ירושלים תשל"ו, שער י, אות לט.

30. וכן הוא בויקרא רבה לב, א; מדרש שוח"ט תהלים יב; ילקוט שמעוני שמות רמז רצב, זכריה רמז תקפא, תהלים רמז תרנט; מדרש תנאים דברים ה, י.

31. הרב א"ה וייס, מכילתא עם פירוש מידות סופרים; הרב ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, עמ' 349-352. הרב א"ה וייס דייק מלשון המכילתא: "שהם יושבין" - בלשון הווה, משמע שרבי נתן מדבר בשעת הגזירה ממש.

אבל הרחיב העניין לכל המצוות, לפי שבשעת השמד אנו נהרגין על כולן, מן הכתוב האחר (ויקרא כב, לב) "ולא תחללו את שם קדשי".

בדרשתו על קהלת (כתבי הרמב"ן, מהדורת מוסד הרב קוק, ח"א עמ' ר) הוסיף, שהכתוב בודאי מדבר על עבודה זרה, שהרי הפסוק "לאוהבי ולשומרי מצוותי" נאמר בדיבור "לא יהיה לך אלוהים אחרים על פני", העוסק בענייני עבודה זרה שבה נתחייבנו בייהרג ואל יעבור, אבל הרחיב העניין לכל המצוות³².

הנימוקי יוסף (סנהדרין יח, א בדפי הר"ף)³³ למד ממכילתא זו, כי גם לשיטת הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"ה ה"ד), הסובר שכל מי שנאמר בו יעבור ואל ייהרג ונהרג הרי זה מתחייב בנפשו, בכל זאת "אם הוא אדם גדול וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצווה קלה, כדי שיראו העם וילמדו ליראה את השם לאוהבו בכל ליבם".

מכילתא זו מובאת להלכה בראשונים נוספים³⁴, והם פסקו ממנה הלכות הנוגעות לשעת השמד, ולכן אין ללמוד מכאן דבר מיוחד לעניין ישיבת ארץ ישראל במקום פיקוח נפש.

ב. הכפתור ופרח: לעומת זאת, כתב בספר כפתור ופרח (פרק י, מהדורת בי"ד להתישבות ח"א עמ' רמד):

נמצא לפי רבי נתן, האהבה היא מסירת הנפש על המצוות או על ישיבת ארץ ישראל. והכתוב ודאי על עבודה זרה, כי בה נתחייבנו בייהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם, אבל הרחיב העניין לכל המצוות, לפי שבשעת השמד אנו נהרגין על כולם, וכדאיתא פרק בן סורר (סנהדרין עד, א)... ונראה כי שומרי מצוותי הוא על היושבים בארץ ישראל, מפני שטעונה הרבה מצוות מזולתה.

מבואר מדבריו שהמכילתא דיברה גם על ישיבת ארץ ישראל, ולפי זה מצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש.

32. ראה עוד: תוספת בירור בדברי הרמב"ן והנמוקי יוסף בנספח 5.

33. דבריו הובאו בבית יוסף ובשולחן ערוך י"ד סימן קנז.

34. רמב"ן (דרשה על דברי קהלת, עמ' ר; שבת מט, א ד"ה מאי טעמא); ר"ן (לר"ף שם כב, ב ד"ה ומקשו); נמוקי יוסף (לר"ף סנהדרין יח, א); כסף משנה (הל' יסודי התורה פ"ה ה"א בסופו). חלק ממקורות אלו מסתמכים על הגירסה המובאת במדרש ויקרא רבה (לב, א).

כאשר נשווה בין הרמב"ן לכפתור ופרח, נראה כי דברי הכפתור ופרח מקורם ברמב"ן, אלא שהוסיף עליהם מעט:

כפתור ופרח	רמב"ן
<p>נמצא לפי רבי נתן, האהבה היא מסירת הנפש על המצוות, או על ישיבת ארץ ישראל.</p> <p>והכתוב ודאי על עבודה זרה כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם. אבל הרחיב העניין לכל המצוות, לפי שבשעת השמד אנו נהרגין על כולם, וכדאיתא פרק בן סורר ומורה (סנהדרין עז, א) דבשעת השמד בפרהסיא אפילו על מצווה קלה ייהרג ואל יעבור...</p> <p>ונראה כי שומרי מצוותי הוא על היושבים בארץ ישראל, מפני שטעונה הרבה מצוות מזולתה.</p>	<p>הרי פירש רבי נתן כי האהבה [היא] מסירת הנפש על המצווה.</p> <p>והכתוב ודאי על עבודת גילולים, כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם. אבל הרחיב העניין לכל המצוות, שבשעת השמד אנו נהרגין על כולם, מן הכתוב האחר "ולא תחללו את שם קודשי"³⁵.</p> <p>והזכיר³⁶ רבי נתן אלו שיושבים בארץ ישראל שם, כי שם עיקר שימור מצוות.</p>

נראה שהכפתור ופרח ציטט את הרמב"ן, והוסיף את ישיבת ארץ ישראל. מסתבר שדייק זאת מהמשפט "אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצוות", שהרי אם מדובר רק על קיום מצוות בשעת השמד, דין זה קיים בכל מקום גם בחו"ל, ומדוע הדגישה המכילתא את יושבי ארץ ישראל? לפיכך הוסיף הכפתור ופרח "או על ישיבת ארץ ישראל"³⁷.

35. הבדל נוסף הוא, שלפי הרמב"ן הלימוד לכל המצוות הוא מהפסוק "ולא תחללו את שם קדשי". לפי זה, הטעם הוא בגלל חילול ה' [והנפקא מינה - הרמב"ן במלחמות (סנהדרין יח, א בדפי הר"ף) כתב: "תדע... ג' עבירות אלו החמורות לא מפני קידוש ה' נאסרו... אבל שאר העבירות שנאסרו מ"ונקדשתי" הותרו להנאת עצמן דהא ליכא משום קידוש ה'"]. הכפתור ופרח השמיט פסוק זה, וצ"ע מדוע.

36. תוספת זו נמצאת רק בדרשת הרמב"ן לקהלת (כתבי הרמב"ן, ח"א, עמ' ר) ואיננה בפירושו לתורה (שמות כ, ה).

37. ראוי לציין שבמדרש לקח טוב השמיט את המילים "שהם יושבים בארץ ישראל". הרמב"ן (לעיל הערה 36) התייחס לכך והסביר: "כי שם [בארץ ישראל] עיקר שימור מצות". התשב"ץ (ש"ת ח"ב סימן רע"א) הסביר, לפי שבימי התנאים לא היה שמד אלא בארץ ישראל. וכן הוא בהעמק דבר

ג. **דברי האחרונים:** גם המגן אברהם בפירושו זית רענן לילקוט שמעוני (רמז רצב)³⁸ הבין שהמכילתא דיברה על פיקוח נפש למען ישיבת ארץ ישראל, וכתב:

שבארץ ישראל היה גזירות קשות והיו יכולין לברוח לחו"ל, ואפילו הכי מסרו עצמן על ישיבת ארץ ישראל, מה שאין כן היושב בחו"ל במקום הגזירות הקשות, מתחייב בנפשו דלא אזיל למדינה אחרת.

וכן הנצי"ב (ברכת הנצי"ב למכילתא שם) הגיע לאותה מסקנה, אלא שדייק זאת מהפסוק המובא במכילתא. לדעתו, אדם יושב בארץ ישראל,

בשביל בקשת אהבת ה'... ובגלל שהמקום מסוגל לכך, ומשום זה מגיע ליהרג בשביל שמירת המצוות. דבארץ ישראל מצוי בגלות עתות השמד, ואילו ישב במדינה אחרת לא הגיע לסכנה. והיינו "אשר הוכיתי בית מאהבי" [בגלל ישיבתי בארץ ישראל - הוכיתי].

יש שהקשו³⁹ על המגן אברהם:

אפילו לדעת הסוברים שאפילו במקום שאמרו יעבור ואל ייהרג יכול להחמיר וליהרג, ואפילו נימא נמי דגם על מצות עשה ייהרג, פשיטא דאין זה אלא כשגוזרין עליו לעבור את המצווה, אבל התם לא היו גוזרין שיעבור על מצות ישיבת ארץ ישראל, אלא הם היו יושבין מרצונם, אף שיודעים שיהרגום, וזה נראה שהוא כמביא עצמו לכתחילה ליהרג על קדושת ה', שהוא אסור ומתחייב בנפשו. דאם לא כן, הא דקאמר רבי עקיבא כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה מתי יבוא לידי ואקיימנו, למה לא הביא עצמו לידי קדושת ה'?

בפירוש הר אפרים (דף עו, ב)⁴⁰ על המכילתא הוסיף: קשה, כיוון שהגזירה לא היתה על ישיבת ארץ ישראל אלא על מצוות אחרות כמו מילה, תלמוד תורה, מצה ולולב. אם כן במה שונה ארץ ישראל מחו"ל? הרי הדין הוא שאין לך דבר העומד בפני פיקוח נפש וחייבים לברוח גם אם עוברים על המצווה, לכאורה אותו דין קיים גם

(שמות כ, ו) "דבארץ ישראל מצוי בגלות עתות השמד ואילו ישבו במדינה אחרת לא הגיעו לסכנה". בתורה שלימה (כרך טז השמטות ותיקונים לדף 46 אות קעד עמ' שכו) הסביר בשם מידות סופרים, משום שבארץ ישראל היו שכחים גזירות יותר מכל מקום אחר.

38. הרב אברהם אבלי גומבינר, זית רענן [השלם], דעסויא תס"ד, פרשת יתרו, דף יב, ב. יש לציין שפירוש זית רענן המודפס בילקוט שמעוני המצוי בידינו הוא חלקי ומקוצר, ופיסקה זו אינה מצויה בו. כך הביאו גם הרב דוד שמעון (המכונה צ"ף דב"ש) בספר שער החצר סימן רפח. וכן הסביר בפירוש מאיר עין על המכילתא (מהדורת מאיר איש שלום, וינה תר"ל): "אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל, ואינן בורחין לחו"ל ונותנין נפשם על המצוות" וציין שהמקור לדבריו הוא פירוש הזית רענן, וכן כתבו אחרונים נוספים.

39. הרב יוסף דוד כהן [אב"ד שאלוניקי], ספר יקרא דשכבי, שאלוניקי תקל"ד, דרוש קיד, דף ר, ב.

40. להרב אפרים זאב גרבוז, ירושלים תשי"ד; הרב ש' אריאלי, משפט המלחמה, סימן לב עמ' קעא.

ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל? כל החילוק בין ארץ ישראל לחו"ל יהיה רק אם גזרו העכו"ם שלא לקיים מצות יישוב ארץ ישראל כדי להעביר על דת. במקרה זה אם יושבי ארץ ישראל יצאו למדינה אחרת יהיה בזה חילול ה', ובזה צדקו דברי הזית רענן, שמותר למסור את הנפש על ישיבת ארץ ישראל. אבל פשטות המכילתא, שהגזירה היתה על מצוות אחרות כמו מילה וכו', אם כן, אם כדי להינצל יצטרך ללכת מארץ ישראל למדינה אחרת, חייב לעשות זאת, למרות שיבטל מצות יישוב ארץ ישראל!

תירוק לקושיות אלה מצאנו בספר שער החצר (סימן רפח)⁴¹:

ואפשר דיען דשקולה ישיבת ארץ ישראל כנגד כל המצוות שבתורה, ואלה רשעים אומות העולם היו עושים בהם משפטים חרוצים, וזה סיבה גורמת שמוכרחים לצאת לחו"ל למלט על נפשם, וישראל קדושים בני א-ל חי, ביודעם זה, היו יושבים בארץ ישראל ומוסרים נפשם. **ונמצא דכל מגמת האומות היה בשביל ישיבת ארץ ישראל, ולזה היו מוסרים עצמם עליה... ולזה קרא אותם אוהבי ושומרי מצותי, על פי מה שכתב הרמב"ן ז"ל, שעיקר המצוות כולן בארץ.**

כלומר, הגזירות אכן היו על קיום מצוות אחרות כמו מצה ומילה, אבל מטרת האומות בגזירותיהם היתה, שישראל לא יישארו בארץ ישראל כדי שלא יקיימו בה את המצוות, כי ידעו שעיקר קיום המצוות בארץ. נמצא שהגורם לגזירות הוא ישיבתם של ישראל בארץ ישראל, לכן כתב הזית רענן שמסרו נפשם על ישיבת ארץ ישראל⁴².

דוגמא לדבר⁴³ היא מסירות נפשו של ר' עקיבא להקהיל קהילות ברבים ולעסוק בתורה בשעת השמד⁴⁴. לבסוף נתפס ר' עקיבא על ידי הרומאים, שסרקו את בשרו במסרקות של ברזל והרגוהו (ברכות סא, ב). הראשונים הקשו, איך מסר רבי עקיבא את נפשו על לימוד תורה, הרי דין ייהרג ואל יעבור הוא רק על ג' עבירות חמורות? ותירצו, מפני שאז עמד בסכנה כל קיומה של התורה, ובמצב כזה "היה חוב מן התורה... [ש]רבי עקיבא יתן את נפשו עבור קיומה".

41. לרבי דוד בן שמעון, המכונה צ"ף דב"ש. דיון נוסף בדבריו ראה: הרב ח' שטיינר, הרב א' קלונסקי, קונטרס ארץ הצבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 9.

42. על פי זה יש להסביר את שיטתו של הרצ"ה קוק זצ"ל, שהדרישה למסור שטחים מארץ ישראל לגויים היא בבחינת "שעת השמד" שיש למסור עליה את הנפש.

43. הרב ד"ב ליבוביץ, בהקדמה לברכת שמואל על מסכת בבא בתרא, מכתב להחזקת תורה עמ' ד.

44. ירושלמי ברכות פ"ט ה"ה; מהרש"א ברכות סא, ב, הזמן - שעת השמד.

כלומר, במצב בו ישנה סכנה לעצם קיומה של התורה, אין חלים הכללים הרגילים שלפיהם תלמוד תורה נדחה בפני פיקוח נפש, אלא הקריטריון ההלכתי שונה - צריך להסתכן ולמסור את הנפש. וכך גם בקשר למצות ישיבת ארץ ישראל בשעת השמד כדלעיל.

טעם הדבר⁴⁵, כי:

ארץ ישראל היא ארץ החיים, ותורת ישראל היא תורת חיים, החיים ניתנו לכלל ישראל, וחיי הנצח של הכלל מכריעים את חייו של היחיד.

לסיכום: לדעת הרמב"ן והנימוקי יוסף, המכילתא מלמדת הלכות בשעת השמד. לעומתם, הוסיף הכפתור ופרח, שהמכילתא באה ללמד בנוסף שגם מצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש (בשעת השמד).

3. מצות ישיבת ארץ ישראל: מצווה פרטית או ציבורית?

ראינו לעיל הלכות סותרות. מצד אחד מספר מקורות שמצות ישיבת וישוב ארץ ישראל נדחית בפני פיקוח נפש, ומאידך, במכילתא לפי הסבר הכפתור ופרח והזית רענן מבואר שמצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש.

למעשה אין סתירה בין המקורות השונים. ההלכות והתשובות הדוחות את ישיבת ארץ ישראל מפני פיקוח נפש דנו מנקודת מבטו של היחיד. לעומת זאת המכילתא דנה מבחינת הקיום הציבורי של מצות ישיבת ארץ ישראל⁴⁶. מבחינת היחיד, גדריה ההלכתיים של מצווה זו הם כמו שאר המצוות, שנידחות בפני פיקוח נפש. לעומת זאת המכילתא עסקה בקיום מצות ישיבת ארץ ישראל בשעת השמד. במצב כזה הדיון הוא על עצם קיומו של הציבור היושב בארץ ישראל, ולכן המצווה דוחה פיקוח נפש.

מצות כיבוש הארץ היא מצווה ציבורית, כי אין היחיד עושה מלחמה. גם מצות הישיבה, הגדרתה ההלכתית היא ציבורית: ש"לא נעזבה ביד זולתנו מן האומות" - שלטון וריבונות (רמב"ן סהמ"צ השמטות מ"ע ד), אף כי יש במצות הישיבה חיוב גם מנקודת מבטו של היחיד, כלשון הרמב"ן "מתחייב בה כל יחיד ממנו". מכל מקום, לדוגמא, אדם שבגלל מצב בריאותו חייב לדור בחוץ לארץ, יכול לצאת ולדור שם, כי פיקוח נפש של היחיד דוחה מצות ישיבת ארץ ישראל המוטלת עליו כ"יחיד"⁴⁷. מאידך,

45. הרב י' שביב, ספר ארץ צבי [ספר זיכרון לצבי מנחם גלאט], עמ' 230.

46. ש"ת דבר יהושע סימן מה, ובהוספות עמ' שנד-שנה. הרב י' שביב, תחומין ב עמ' 418-420 ועוד.

47. דרך נוספת, אילו היו בורחים מארץ ישראל, כדי לא להסתכן כאשר יקיימו את המצוות (שהגויים גזרו עליהם שלא לקיימן) - היתה הארץ נעזבת, ומסתבר שזה היה חלק ממזימת הגויים, כדברי

סכנה המרחפת על כלל הציבור - שאם ישב בארץ ישראל הריהו נתון בסכנת מלחמות, התקפות, פיגועים וכדומה - אינה מהווה היתר לקום ולעזוב את הארץ. מתוך כך מוסבר היטב החילוק המופיע בדברי הפוסקים, שכאשר ישנה סכנה בדרכים אין חובה על היחיד לסכן את עצמו ולעלות לארץ ישראל, אבל רשאי הוא להסתכן אם רצונו בכך⁴⁸.

מתוך כך נראה לענ"ד ששני חלקים אלו של המצווה - הכיבוש והישיבה - נמנו כמצווה אחת, למרות שבתורה הם מופיעים כשני צווים שונים ("והורשתם", "וישבתם"), וגם במהותם הם שני חיובים שאינם קשורים בהכרח זה בזה (הכיבוש יכול להיות מצווה לעצמה, ומצות הישיבה תיתכן בלא מלחמה, בהתיישבות בה כשהיא שוממה, על סמך קניין או הסכמה) - ללמד שהתנאים ההלכתיים שקיימים במצות הכיבוש קיימים גם במצות הישיבה. מלחמה נעשית על ידי ציבור והיא דוחה פיקוח נפש, וכך גם מצות הישיבה המתקיימת על ידי הציבור, דוחה פיקוח נפש.

על פי זה ניתן להסביר מדוע ערים ויישובים היושבים בספר, וסובלים הפגזות ופיגועים התובעים מהם קורבנות בנפש, בכל זאת אל להם לפנות את יישוביהם, שהרי למעשה זה יש משמעות ציבורית, והיא החלשת האחיזה של העם במקומות אלו.

ידועות עדויות רבות, בהן מסופר כי החלוצים הראשונים, אנשי העליות הראשונות, מייסדי פתח תקווה, יסוד המעלה, ראש פינה ועוד, שהיו יהודים שומרי תורה ומצוות, הקימו מושבות במקומות שהיו בהם ביצות. בארץ השתוללו אז מחלות כמו קדחת ומלריה, ומחלות אלה גרמו לחללים רבים בין המתיישבים. בכל זאת לא נרתעו אותם החלוצים. לעיל הראינו, כי מצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש. נראה כי גם כאן קיים ההבדל בין יחיד לציבור. אנשי העליות הראשונות שהתיישבו בארץ ישראל, פגשו מציאות בה הארץ היתה שוממה, האפשרות לחיות בה היתה קשה בגלל המחלות הרבות שהיו בה. לא היתה בידם אפשרות להעדיף מקום אחד על משנהו כי היה צורך ליישב את הארץ, והתנאים היו פחות או יותר שווים בכל המקומות. הם ראו את עצמם כשלוחי עם ישראל, כחיילים הכובשים את השממה, המניחים את היסודות להתיישבות יהודית בארץ ישראל, שבעקבותיהם יגיעו המוני בית ישראל. מעשיהם היו כיבוש על ידי התיישבות, ובכיבוש, במלחמה,

שער החצר הנ"ל, לכן מסרו את נפשם. מה שאין כן בשעת סכנה ליחידים. אך אם ייווצר מצב שבגלל הסכנה ליחידים יעזבו את הארץ, והארץ תתרוקן מישראל ח"ו - יתכן שאף כאן הדין כן - הערת הרב בנימין הרלינג הי"ד.

48. ראה בפרק "סכנת דרכים בעלייה לארץ ישראל", ובמאמרו של הרב יונתן אלרן, צהר ו (תשס"א) עמ' 16-18.

נופלים חללים⁴⁹. על אף שהיו תחת שלטון תורכי ואחר כך אנגלי, הם ראו את עצמם כהולכים בראש המחנה, וכמניחי היסודות למדינה יהודית שתקום בעתיד. לפיכך מצות ישיבת ארץ ישראל בימיהם היתה מצווה ציבורית ודחתה פיקוח נפש.

לעומת זאת בימינו, אם יתברר לדוגמא, שבמקום שהתיישבה קבוצת אנשים קיימת נשורת רדיואקטיבית שזיהמה את הסביבה, ומגורים במקום יגרמו למוות ח"ו⁵⁰, ברור הדבר כי הדין הוא שאנשי המקום צריכים לעזוב ולעבור למקום אחר. במצב כזה פיקוח נפש דוחה מצות ישיבת ארץ ישראל. הסיבה: הארץ נשארת בכל מקרה בחזקת עם ישראל, ואנשי המקום מקיימים שם את מצות ישיבת ארץ ישראל כמצווה פרטית.

לענ"ד מצווה צבורית של ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש מסברה ומקל וחומר. כיבוש ארץ ישראל הוא רק אמצעי כדי להעביר את ארץ ישראל לרשות ישראל. המטרה היא מצות הישיבה - לגור בארץ ולחיות בה. אם האמצעי - מצות הכיבוש דוחה פיקוח נפש, קל וחומר התכלית! ועוד, מטרת הכיבוש היא להעביר את הארץ לרשותם של ישראל, ומה חילוק יש אם כיבוש זה הוא על ידי מלחמה, או הכיבוש הוא על ידי התיישבות ציבורית?

ד. ייחודן של מצוות הציבור

1. במצות ישיבת ארץ ישראל

הרב מ"א עמיאל (לנבוכי התקופה, סימן סו, עמ' 277-288)⁵¹ הראה שמלבד החלוקה בין מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחבירו, קיים סוג שלישי - בין היחיד לאומה, בין האדם לארץ ולמדינה. בקבוצה זו הגדרים ההלכתיים שונים משאר המצוות. לקבוצה זו שייכת מצות ישיבת ארץ ישראל. להלן דבריו:

כל דת כוללת רק שני חלקים, מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחבירו... לנו יש עוד חלק שלישי... מצוות שבין ישראל לעמו, בין היחיד... לאומה. לסוג השלישי הזה יש גם חלק מסויים במצוות כמו מצוות מינוי מלך וסנהדרין, שופטים ושוטרים, מלחמת מצווה ורשות... וכדו'. ומצות יישוב ארץ ישראל... בוודאי שהיא שייכת בעיקרה לסוג השלישי הזה... [מצות יישוב ארץ ישראל] היא המצווה היחידה שנשארה לנו לפליטה מכל החלק של המצוות

49. ראה נספח ו'.

50. דוגמא נוספת - הרב חיים פלאג'י (ספר ראה חיים עה"ת, ח"ב פרשת דברים, דף עז, ב) כתב: "אם יש דבר ומגיפה בעיר שהאוויר מזיק דאיכא סכנה... ואם ח"ו יהיה זה בארץ ישראל דאיכא סכנה - יכול לצאת [לח"ל]".

51. ראה עוד: הרב ש' גורן, תורת השבת והמועד עמ' 447-457, ובתורת המועדים עמ' 180-181; ארץ נחלה, עמ' רלז.

שבין ישראל לעמם, אחרי שכל המצוות שהיו שייכות לחלק זה נתבטלו עם חורבן הבית.

...ערכו של הסוג השלישי הזה גדול מאד. "על כל העבירות, יעבור ואל ייהרג חוץ מעבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים" ועל כל פנים אין אף מצות עשה אחת... שיהיה בה דין ייהרג ואל יעבור, בעוד שבמלחמת מצווה, מצווה למסור את נפשו כי אין מלחמה בלי מסירות נפש.

ועוד יותר, לפי שיטת רוב הראשונים הכלל שעל כל עבירות שבתורה "יעבור ואל ייהרג" אינו רק רשות אלא גם חובה, כלומר שאסור לו להיות צדיק הרבה ולמסור את נפשו על זה, ואם הוא עושה כן הרי הוא בכלל של מאבד עצמו לדעת. ואולם אם נופל במלחמת רשות... נחשב כקדוש.

אין האדם מחוייב למסור את נפשו בשביל הצלת חברו ממיתה, ואף לא בשביל הצלת רבים ממיתה... אבל כשהדבר נוגע להצלת האומה, ואף בשביל הרמת כבוד האומה בלבד, מחוייב הוא אף במסירת נפש ממש⁵².

למדנו מדבריו, שמצוות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה ציבורית והיא ברובד המצוות בין ישראל לעמו ולארצו, וגדריה שונים משאר מצוות.

2. במצוות נוספות

חלוקה זו, שבה למצוות ציבוריות יש גדרים אחרים, מוצאים אנו גם במצוות נוספות.

א. הרמב"ם בהלכות שבת (פ"ב הכ"ג) פסק:

גויים שצרו על עיירות ישראל - אם באו על עסקי ממון, אין מחללין עליהן את השבת ואין עושין עמהן מלחמה. ובעיר הסמוכה לספר - אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש, יוצאין עליהן בכלי זין ומחללין עליהן את השבת.

הגאון הרוגוצ'ובר (הר"י רוזין, צפנת פענח שם), כתב על כך:

זה לא מן גדר פיקוח נפש, רק משום כבוש כמו בהלכה כ"ה, ומלחמת חובה מותר אף להתחיל בשבת כמבואר בירושלמי (שבת פ"א ה"ח)... והא דאמר גם על נהרדעי כן, ושם הוה חו"ל - עיין בבא קמא (פג, א, רש"י ד"ה בבל - "שם מדינה ועיר אחת שבא נקראת נהרדעא, ואותה העיר סמוכה לספר... ויש... ישוב קבוע וישראל הרבה"; ודף פ, א). ועיין בר"ן פ"ג דשבת דגבי נזק דרבים הוה כל נזק כמו סכנה, ולכך

52. הרמ"א עמיאל הוסיף: "ויחיד הדור שבדור הקודם רבי אלחנן ספקטור זצ"ל אמר בכוונת הכתוב "בחרב ימותו כל חטאי עמי" (עמוס ט, י) שלחטאים מן הסוג השלישי. חטאים שבין ישראל לעמו - חטאי עמי - אין תשובה... שהלא אין ביכולתו לבקש מחילה מכל אנשי האומה".

כאן אף בסתם יוצאין עליהם בשבת... ועיין מה שכתב התוספות סנהדרין (כו, א) גבי שביעית, דמשום ארנונא התירו משום דהוה חשש דפקוח נפש... ועל כרחק משום זה דבהך דסנהדרין הוה כמו לרבים, וכמו שכתבת.

ביאור דבריו: הר"ף (שבת יט, ב בדפי הר"ף) פסק להלכה את דברי שמואל - "מכבין גחלת של מתכת ברשות הרבים בשביל שלא יזוקו בה רבים". הרב בעל הלכות גדולות התיר אפילו איסורא דאורייתא. הר"ן בפירושו לר"ף (שם ד"ה ומהא) מקשה:

ודברי תימה הם, שהיאך יתיר שמואל מלאכה דאורייתא שלא במקום סכנת נפשות? אלא שנראה שהרב ז"ל (בה"ג) סובר דנזקא דרבים כסכנת נפשות חשיב לן.

הפירוש המקובל בר"ן הוא, שתקלה היכולה להוות חשש סכנה רחוק לשלום היחיד, אינה נכנסת תחת הדין של פיקוח נפש. אך תקלה כזו כן מהווה סכנה כשמדובר ברבים, ונכנסת תחת הדין של פיקוח נפש. הצפנת פענח מבין את דברי הר"ן כשיטה כללית, שבו שונה דין רבים לעומת דין היחיד ביחס לכל המצוות⁵³, ולכן הוא מביא את דברי התוספות בסנהדרין (כו, א ד"ה משרבו האגסין). בגמרא שם נאמר שרבי ינאי הכריז "פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא". התוספות הקשו:

ואם תאמר, ומשום ארנונא התירו לחרוש ולזרוע דהויא איסורא מדאורייתא? ... אי נמי יש לומר, דפקוח נפש הוא, ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו, ומתים בתפיסת המלך. והכי איתא בירושלמי משום חיי נפש.

מבואר שחז"ל התירו איסור דאורייתא במקום שיש בו נזק וסכנה לציבור, כי דיני הציבור שונים מדיני היחיד.

הגאון מהרי"ל דיסקין (ש"ת מהרי"ל דיסקין, קונטרס אחרון אות לד, ירושלים תרע"א, עמ' 148) הוסיף, שלכאורה היתרו של רבי ינאי ניתן גם לעשירים שיש להם במה לפרוע. ומדוע? אלא על כרחק "משום כיסופא דעניים". כלומר, שאם יתירו רק לעניים ימצאו ודאי ביניהם כאלה אשר לא ישתמשו בהיתר מפני הבושה, ואצלם יגיע הדבר לידי סכנה, לכן התיר רבי ינאי לכולם. למדנו מכאן שבפקוח נפש של ציבור חוששים לחשש רחוק, ודין הציבור שונה מדין היחיד.

ב. השופטים והדיינים מצווים "לא תגורו מפני איש" (דברים א, יז). האם לאו זה הוא גם במצב בו נשקפת סכנה לדיין, עד כדי פיקוח נפש, כגון כשאחד מבעלי הדין מאיים להרוג את הדיין?

53. ראה עוד: הרב ש' ישראלי (עמוד הימיני, סימן יז סעיף ט, עמ' רח-רט) מה שלמד מדברי הבה"ג הנ"ל לעניין פעולות המשטרה והבטחון הפנימי במדינה בשבת. ראה עוד, מהר"י ענגיל, גליוני הש"ס, מסכת שבת מב, א ד"ה בשביל שלא יזוקו בו רבים, דף פג, א.

במסכת סנהדרין (ו, ב) נאמר:

שנים שבאו לדין, אחד רך ואחד קשה... משתשמע דבריהן ואתה יודע להיכן הדין נוטה, אי אתה יכול לומר להן איני נזקק לכם, שנאמר "לא תגורו מפני איש".

התומים (ח"מ, הלכות דיינים סימן יב) למד מכאן שמשום פחד אסור לדיין להסתלק לאחר שכבר נזקק לדין. כך פסק גם השבות יעקב (ש"ת, ח"א סימן קמג), שכשהדיין יודע להיכן הדין נוטה "אינו יכול להסתלק בשום עניין אם לא (אלא) בפקוח נפש". הזקן אהרן (הרב אהרן וואלקין, ש"ת, ח"מ מהדורה תניינא, חלק ב, סימן קכו, עמ' 200) חלק עליו וכתב:

לענ"ד שגם בפקוח נפש לא ברירא שיכול להסתלק מפני הפחד, כמבואר בספרי פרשת דברים (פיסקא יז). דהכי איתא התם: "שמא תאמר מתיירא אני שמא יהרוג את בני... תלמוד לומר "לא תגורו מפני איש כי המשפט לאלהים הוא" (דברים א, יז). הרי להדיא דגם ייהרג ואל ימנע עצמו מן הדין. אלא דלכאורא קשה על הספרי, והלוא קיימא לן בכל עבירות דיעבור ואל ייהרג חוץ מג' עבירות, עבודה זרה גילוי עריות ושפיכות דמים, ולמה אמר בספרי דגם ייהרג ולא ימנע עצמו מן הדין?... לכן נראה לי בזה, כמו שכתבתי בחבורי חושן אהרן⁵⁴, דלאו זה ד"לא תגורו" שאני מכל הלא תעשה שבתורה. כיוון דעיקר האיסור הוא... דלא להתיירא מפני שום איש ושום דבר, הרי כאילו פירשה התורה בהדיא דגם מפני איש כזה המאיים בהריגה אין לירא ממנו. ואין לדמותו לשאר לא תעשה שבתורה... דהתם לא צוותה התורה "לא תגורו", אבל בלאו ד"לא תגורו" גופא, כיוון דסתמה התורה שאין להתיירא מפני איש, משמע דאפילו מזה המאיים על הריגה נמי.

בהמשך דבריו בחושן אהרן הוא דן בראייה שהביא מהספרי, וכתב:

ויש לתרץ... דלשון ספרי הוא "מתיירא אני שמא יהרוג את בני", ולכן כיוון דאין זה אלא ספק שמא יהרג משום הכי אינו רשאי לעבור...

בסוף התשובה הוא מוסיף:

אפשר לתרץ דהספרי לא מיירי מסילוק מן דין אלא... באיסור עיוות הדין, לעשות מעשה ולהוציא פסק שקר, בזה הוא דאסור לעשות מעשה ולחייב את הזכאי מחשש סכנה, אבל להיות בשב ואל תעשה ולהסתלק מן הדין לגמרי, כהיא דשבות יעקב (הנ"ל) אפשר דשרי במקום פקוח נפש. אכן לפי מה

54. ח"א, הלכות דיינים סימן יב, ירושלים תשל"ח, עמ' 31. הציטוט הוא מספר זה.

שכתבתי דבאיסור "לא תגורר" אינו רשאי לעבור גם במקום סכנה, כיוון דזהו גופא איסורו של דבר, ואם אך מתיירא מפני איזה דבר הוא בכלל לאו זה... לפי זה, נראה לי דגם לסלק עצמו מן הדין אסור במקום סכנה כיוון דגם על זה קאי האיסור ד"לא תגורר".

מבואר מדבריו כי הקריטריון ההלכתי של קיום מצוות מול פיקוח נפש הוא שונה אצל שופטים ודיינים. נראה לי שהסיבה היא מפני שמערכת המשפט ומינוי שופטים בישראל אינה מצווה פרטית אלא מצווה ציבורית. המשפט בישראל מטרתו, שמירת התורה והנהגת האומה והדרכתה על פי התורה לקיומנו כ"ממלכת כהנים וגוי קדוש". אם שופטים יפחדו מאיומים או מאנשים אלימים, משמעות הדבר תהיה הרס התורה והעם. מסיבה זו שונים הקריטריונים ההלכתיים.

ראוי לציין כי אחרונים אחרים חלקו על מסקנתו שהלאו של "לא תגורר" דוחה פקוח נפש של הדיין. לדוגמא, מרן הרא"ה קוק⁵⁵ הסביר שהספרי מדבר בספק סכנה וחשש רחוק (איום בלבד) אבל במקום של סכנה ודאי שנוהג הכלל "וחי בהם ולא שימות בהם".

ה. סיכום

לדעת ראשונים ואחרונים מצות כיבוש ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש, שהרי בדרך הטבע נהרגים במלחמה, ומלחמה - "מצותו בכך", ולכן פיקוח נפש הוא חלק מציווי התורה להילחם ולכבוש את הארץ.

ומה שכתב בספר החינוך תנאי - "מבלי שישתכן בדבר", הסבירו האחרונים שכוונתו על יחיד שלא בזמן מלחמה.

לגבי מצות ישיבת ארץ ישראל והדירה בה, היו שלמדו שנדחית מצווה מפני פיקוח נפש שהרי בזמן רעב מותר לצאת מהארץ לחו"ל ובזמן סכנה אין מצווה לעלות לארץ. לעומתם היו שפסקו שמצות ישיבת ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש והביאו ראיות לדבריהם.

חלק מהאחרונים הסבירו שאין ראייה מההלכות שהובאו לעיל, כי יש לחלק בין יחיד לציבור. הלכות אלו נאמרו מבחינתו של היחיד, ואכן פיקוח נפש של היחיד דוחה את מצות ישיבת ארץ ישראל, אך מצות ישיבת ארץ ישראל הציבורית, הכוללת שלטון וריבונות, דוחה פיקוח נפש. מסיבה זו ערים ויישובים היושבים על

55. משפט כהן, סימן קמג, עמ' שו; באר אליהו, ח"מ הלכות דיינים סימן יב סעיף א', עמ' ק. ראה עוד: ספר קובץ הפוסקים, ח"א, ח"מ הלכות דיינים סימן יב סעיף א', עמ' קעט-קפ; הרב א"י וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד, סימן צט, עמ' קפב; הרב א' דורי, שו"ת אדרת תפארת, ח"א, סימן לא, עמ' קמה.

הגבול, וסובלים הפגזות ופיגועים התובעים מהם קורבנות בנפש, לא יפנו את יישוביהם, שהרי לצעד כזה יש משמעות ציבורית של החלשת האחיזה של העם במקומות אלו. ומכח מצווה ציבורית זו צריך גם היחיד להסתכן, ואף למסור חלילה את הנפש.

ו. נספחים

1. מכתבים מהרצי"ה קוק⁵⁶

ב"ה, י"ז שבט התשל"ח
לכבוד יקירי מר ישעיהו בן פזי שליט"א
שלום וברכה, והנני בתשובה ליקרת מכתבך כפי סדר דבריך.
מצות ירושת הארץ היא לא כדבריך "מצווה ככל המצוות", אלא כדברי חז"ל "שקולה ככל המצוות שבתורה", ולפיכך התירו בשבילה כמה איסורי דרבנן. והיא יתירה על כל המצוות של התורה, שעל כולן פקוח נפש דוחה אותן, ועל השלוש שאין פקוח נפש דוחה אותן שהן בחיוב יהרג ואל יעבור, אינן בחיוב להיהרג חלילה, אלא בחיוב לקיים המצווה, אפילו בהכרח סיכון חיי הנפש. מה שאין כן במצות המלחמה של ארץ ישראל, שהיא מן תרי"ג המצוות, ויתירה עליהן - שחיובה דאורייתא, כמבואר בדברי קדש הרמב"ם בהלכות מלכים והרמב"ן בספר המצוות בהשמטות מצות עשה ד' - לכל הדורות, ואפילו בזמן הגלות, הוא להיכנס למלחמה אשר ענינה מבואר בד"ק [בדברי קודש] הרמב"ן להרוג וליהרג. ולפיכך אין עניין של "פיקוח נפש" ביחס למצות ירושת-יישוב ארץ ישראל, ואין שום רשות והיתר וממשות להפקיר שטחי קרקע של ארץ ישראל השייכים לכל חלקי עם ישראל, למסור אותם לרשות נכרים, שיש בזה איסור תורה של "לא תחנם" - לא תתן להם חנייה קבועה בקרקעות שלך". וה"שלוש" הזה הוא שקר וכזב ואין בו שום ממשות. הנני אחראי רק על דברי מעשי וכתבי, ולא על שום דברים של אחרים, כאילו בשמי ועל חשבונני...

* * *

ב"ה, כ"ג סיון ה'תשל"ז
עתרת השלום והברכה, לכבוד יקירי הרב טוביה ליפשיץ שליט"א
...יישוב ארץ ישראל הוא מצווה של התורה, הנתונה לנו מאת אשר בנו מכל העמים והבדילנו להיות לעם סגולה ונחלה, ומבואר בדברי קדשו של אביהם של ישראל, מורנו הרמב"ן זצ"ל, בספר המצוות.

56. כת"י, מאוסף המכתבים של הרב י' בדיחי. לעניין זה ראה עוד לנתיבות ישראל ח"ב, ירושלים תשל"ט עמ' נ.

כמו בכל מצווה, כאשר יש כפייה מצד מישהו, גויים או יהודים, לעבור עליה, יש חיוב ניגודי של מסירות נפש, ועל אחת כמה וכמה במצווה זו, השקולה לפי דברי חז"ל ככל מצוותיה של תורה, ועל אחת כמה וכמה שהיא נתונה לנו בתורת ד' מן השמים, המפורש ומבואר ברמב"ן הנ"ל בפקודת "וירשתם אותה", למצות מלחמה, ובה כדברי הרמב"ן גם כאשר יהרוג וייהרג. לעומת חיוב מסירות נפש אשר בכל המצוות, במצבים המיוחדים ההכרחיים המזדמנים לכך, הלוא כאן החיוב הוא בכניסה מלכתחילה לתוך מצב זה, וכמבואר בדברי הקדשו של הרמב"ם בהלכות מלכים.

בציפיית הישועה השלימה
צבי יהודה הכהן קוק

* * *

ב"ה, י' אייר ה'תשל"ט

כל עתרת השלום והברכה, לכבוד יקירי מ"ר יעקב זיסברג שליט"א
בתשובה ליקרת מכתב שאלותיך.

א. מצות יישוב ארץ ישראל, היא השקולה ככל המצוות, כמבואר בסוף מסכת כתובות, בעובדה המובלטת שם וכוללת כל עיקרן. וכן מבואר ומפורש בתשובת חתם סופר.

ב. כי מצות ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש, מפורש ומבואר בתורה במצות מלחמה לכיבוש הארץ, כמבואר ברמב"ן בספר המצוות - שמסיים "בכל הדורות ואפילו בזמן הגלות".

דוש"ת, באה"ר, בציפיית ראיית הגאולה השלימה,
צבי יהודה הכהן קוק

2. ההבדל בין יחיד לציבור

הרב נתנאל פריד (שר"ת פני מבין, מונקאטש תרע"ד, יו"ד סימן שז, עמ' קד) כתב כך:

ומה שכתבת בני היקר נ"י על דברי... המנחת חינוך [במצווה תכ"ה] כיוון דגזרה תורתנו הקדושה ללחום עימהם, והתורה לא תסמוך דינים על הנס ובדרך העולם נהרגים... במלחמה, אם כן דחווה סכנה במקום הזה ומצווה להרוג ז' עממים אף שישתכן, עד כאן תורף דבריו. וכתבת, מבואר בסנהדרין דף עד, דרק על ג' עבירות יהרג ואל יעבור, ולרבי ישמעאל אף בעבודה זרה יעבור ואל יהרג, אם כן מוכח דליכא מצות עשה בעולם שייהרג ואל יעבור?! הנה גם במהר"ם שיק על המצוות כתב כן כדבריך. ואמנם אתה ביארת, דמשכחת המצות עשה על פי אורים ותומים או על פי נביא דליכא סכנה.

וברמב"ם (הלכות מלכים פ"ה) מבואר [כי] [ב]מלחמת מצווה אין צריך ליטול רשות אלא ילך מעצמו בכל עת, יעו"ש. ואם כן מוכח דלא על פי נביא ואורים ותומים צריך לצאת למלחמה.

אמנם לענ"ד, דברי החינוך נאמר בזמן הזה, שבא לידו אחד מהם מבלי שיסתכן בדבר, כי אף דמצווה זו נוהגת לדורות, אמנם עתה כי אי אפשר לנו לקבץ ישראל לנקבציו לעשות מלחמה בשם ה'. ולכן שלא יסתכנו ישראל, אי אפשר לקיים מצווה זו משום שיכול להיות סכנה בדבר ח"ו. אמנם כשישראל בתקפם ובגבורתם, ודאי הלכו במלחמה ובשם ה' בטחו. ואף דהיה ספק סכנה, עיקר מ"ע הזה הוא כן.

ולא קשיה מה שהקשית, וכן הקשה המהר"ם שיק, דרק בג' מצוות יהרג ואל יעבור - דשאני מצות מלחמת ז' עממין [וכן מלחמת עמלק], דעיקר המצווה כן הוא, מצות לא תעשה, וכן גם נמנה בחינוך בסימן תקכ"ה, שלא נערוץ ונפחד מן האויבים, עיין שם בנועם לשון החינוך, שכל הנלחם בכל לבבו וכוונתו לקדש ה' יתברך מובטח הוא שלא ימצא נזק. ועוד כתב שם שיחשוב שכל ישראל תלויים עליו. וכבר כתב מהר"ק הביאו נודע ביהודה מהדורא תנינא, חלק יו"ד סימן י', שבעבור הצלחת ישראל יהרג ואל יעבור. ואם כן כוונת החינוך רק ליחיד, אבל לכלל ישראל איכא לא תעשה, שלא נערוץ ונפחד, ומחוייב למסור נפשו בעבור כלל ישראל. כנלע"ד נכון בעזרת ה' יתברך, ומסולק תמיהת מנחת חינוך.

3. האם חייבים מיתה על הלבנת פנים?

מדברי התוספות (סוטה י, ב) ומשיטת רבינו יונה, מוכח שחייבים להיהרג ולא לעבור על הלבנת פנים. לדעת רבינו יונה (בפירושו למסכת אבות פ"ג מ"א) הלבנת פנים היא "תולדת שפיכות דמים... שדמו בורח מפני הבושת". בסגנון אחר (שערי תשובה שער שלישי סימנים קלז-קמ): "אבק הרציחה - הלבנת פנים". לדבריו מכיוון שהיא אביזרייהו דרציחה היא כלולה בשלוש העבירות החמורות. הנצי"ב בספר מרומי שדה (סוטה י, ב) הסביר שהתוספות לא תירצו כרבינו יונה, כיוון דאזלי לטעמייהו במסכת עבודה זרה (כו, ב), שאין דין ייהרג ואל יעבור על אביזרייהו דהני תלת. לדעת הפני יהושע (בבא מציעא נט, ב) הלבנת פנים היא כה חמורה, עד שהתירו חכמים להתאבד כדי לא לעבור עליה. הסיבה, שהרי במסכת אבות (פ"ג מ"א) נאמר: "המלבין פני חברו ברבים... אין לו חלק לעולם הבא", ובמסכת בבא מציעא (נח, ב) נאמר שהוא בכלל "יורדין לגיהנום ואינם עולים". מבואר שעבירה זו חמורה משאר עבירות שבתורה כי אין לו חלק לעולם הבא, לכן דוחה היא פיקוח נפש.

בשיטת הרמב"ם, הפרי חדש בהגהות מים חיים על הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"ה ה"ב), כתב על מה שכתב הרמב"ם "אבל שלש עבירות אלו... ייהרג ואל יעבור", הוא הדין בהלבנת פנים, והביא את דברי התוספות הנ"ל במסכת סוטה. מאידך,

הרמב"ם (הלכות חובל ומזיק פ"ג ה"ז, הלכות דעות פ"ו ה"ה) וכך נפסק בשולחן ערוך (ח"מ סימן תכ, לט) כתב: "אף על פי שהמבייש שאר העם בדברים פטור מן תשלומין, עוון גדול הוא... שכל המלבין פני אדם כשר מִישראל ברבים, אין לו חלק לעולם הבא". "עוון גדול" איכא אבל אינו רוצח.

בדברי הגרש"י נתאנזון, דברי שאול יוסף דעת (י"ד סימן שמה, עמ' רסט) מצוי הסבר שהוא ממוצע בין השיטות דלעיל. זו לשונו: "דבאמת כל העניין דאמרו בשפיכות דמים דייהרג ואל יעבור, הוא משום ד'מה חזית דדמא דידך סומקי טפי', אם כן כיוון דמלבין פני חבירו הוי כהורגו... שייך גם כן לומר 'מה חזית דדמא...' ולכך ייהרג ואל יעבור. ובאמת זה דקאמר 'נוח לו לאדם' ולא אמרו שמחוייב בזה, הוא דבאמת מה דהחמירו במלבין כאילו שופך דם, הוא באמת אינו שופך דם ממש, רק כאילו שופך דם, ולכך לא אמרו בלשון חיוב, רק שנוח לו לאדם והיינו בדרך רשות, שלא הוה כמאבד עצמו לדעת... והמלבין דהוי כשופך דמים רשאי אדם להחמיר על עצמו"⁵⁷.

4. קושיה נוספת על המנחת חינוך

היו שטענו⁵⁸ שאין להוכיח מדברי המנחת חינוך שכיבוש ארץ ישראל דוחה פיקוח נפש, כיוון שג' עבירות חמורות הם בודאי מיתה, ולכן חייבים אנו למסור בהם את הנפש, מה שאין כן כיבוש ארץ ישראל, שלמרות שישנה סכנה, אך סכנה עדיין אינה בגדר מיתה, אלא שלגבי כל לוחם קיים ספק (סכנה) שמא יפגע במלחמה, וככל שישנם יותר לוחמים ספק הסכנה במלחמה הוא גדול יותר, ולכן אין המלחמה כלולה בג' עבירות החמורות⁵⁹.

יש לומר, שבמלחמה קיימים מצבים בהם הלוחמים יוצאים לקרב בידיעה שהם צפויים למיתה ודאית, וישנן דוגמאות רבות לכך. אחת מהן, כאשר דוד רוצה שאוריה ימות הוא כותב ליואב (שמואל ב' יא, טו-יז): "הבו את אוריה אל מול פני המלחמה החזקה ושבתם מאחריו ונכה ומת". ונאמר שם: "ויתן את אוריה אל המקום אשר ידע כי אנשי חיל שם, ויצאו אנשי העיר וילחמו את יואב ויפול מן העם מעבדי דוד

57. ראה עוד: הרב י' עטלינגר, שו"ת בניין ציון, ח"א סימנים קעב-קעג; הרב י' תאומים (פמ"ג), ספר תיבת גמא על התורה, ירושלים תשנ"ב, חקירה ה', עמ' קעא-קעו; הרב ש"ז אויערבאך, שו"ת מנחת שלמה, סימן ז' עמ' נה-נו; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, ח"ו, י"ד סימן יג, עמ' קפז-קפה; הרב א' דורי, שו"ת אדרת תפארת, ח"ב, סימן לז ואכמ"ל.

58. שו"ת בית אבי, סימן קמב.

59. ר' איתמר ורהפטיג (נקודה 41 (תשמ"ב) עמ' 10) כתב סברה זו במצות ישיבת ארץ ישראל - יהודי צריך לחיות בארץ ישראל ולהסתכן בעבודה, אך לא למות למענה. במילים אחרות, אם תעמוד הברירה של מוות מול יישוב הארץ, הרי בניגוד לג' עבירות חמורות, על היהודי לעבור על מצות יישוב ארץ ישראל ולא למות.

וימת גם אוריה החתי⁶⁰. מבואר כי במלחמה במקומות ובמצבים מסויימים הסיכוי שחיילים ייהרגו הוא כמעט ודאי.

בנוסף, דבר מוסכם ומושכל הוא, שיציאה למלחמת מצווה היא רק כשישנה יכולת, סבירות וסיכוי לכבוש את הארץ. כאשר אין סיכוי - הרי זו התאבדות! ודברי המנחת חינוך נאמרו רק במצב כזה⁶¹.

ואף על פי שחז"ל (שבועות לה, ב) קבעו שמספר הנופלים המלחמה יכול להגיע רק עד לשישית מהאוכלוסיה - "חד משיטא בעלמא", והתוספות (שם) הסבירו - "בהוצאה למלחמת רשות קאמר" ומדבריהם משמע שלמלחמת מצווה יוצאים ללא התחשבות במספר האבידות (עד שישיית), מכל מקום כל זה בתנאי שיש סיכוי הגיוני לנצחון במלחמה וכדלעיל.

5. תוספת בירור בדברי הרמב"ן והנמוקי יוסף שבמכילתא

לעיל בסעיף ג' הבאנו את דברי המכילתא ואת דברי הרמב"ן, המבאר שבשעת השמד צריך כל יהודי להיות מוכן אף למסור את הנפש על קיום המצוות. בספר יקרא דשכבי (דף ר, ב)⁶² הקשה על הרמב"ן: הרי ההלכה היא שאין ליהרג משום "לא תחלו" אלא רק במצוות לא תעשה?

הכלי חמדה (דברים פרשת כי תבוא, סעיף א, עמ' רנז)⁶³ הוסיף:

צ"ע, שהרי כבר השריש לנו הר"ן בהא דאלישע בעל כנפיים (שבת מט, א) דאף על גב דבשעת השמד אפילו על ערקתא דמסאני ייהרג ואל יעבור, הוא דווקא אם כופין אותו לעבור בקום עשה, אבל בשב ואל תעשה יעבור ואל ייהרג.

60. הקדוש הרב בנימין הרלינג הי"ד טען שאין מכאן ראיה, יתכן כי "ושבתם מאחרי" היה הגורם העיקרי למותו, ולא עצם המלחמה החזקה!
דוגמא נוספת, ממעשה הגבורה של אלעזר המכבי בקרב בית זכריה (חשמונאים א' ו, ג-מז). מסופר שם שכאשר חשב אלעזר שהרוכב שעל הפיל הוא המלך: "וישלך את נפשו מנגד... וירץ... ויהרוג על ימין ועל שמאל...ויבא עד הפיל... וידקרהו ויפול הפיל עליו וימת ובנפלו המית גם אתו".

61. ראה: הרב י' גרשוני, תחומין ד' (תשמ"ג), "על הגבורות ועל המלחמות", שהביא לזה הוכחה מהרלב"ג. ראה עוד לעיל הערה 18.

62. להרב יוסף דוד כהן, אב"ד בשאלוניקי, שאלוניקי תקל"ד.

63. הוא תירץ: הרמב"ן סובר "דבארץ ישראל כיוון דכל נתינתה וחיות ישראל בה הוא רק על פי התורה והמצווה, והוא "ארץ אשר עיני ה' בה", לזאת גם בביטול מצות עשה בשעת השמד יהרג ואל יעבור. לכן אמר רבי נתן דזה בכלל אוהביו של מקום, דאפילו בשעת הסכנה יושבים הם בארץ ישראל ומוסרים נפשם על ביטול מ"ע דמילה ומצה ולולב אע"פ שבחז"ל אינם צריכים למסור נפשם על ביטול מ"ע, מכל מקום לגודל דבקותם ואהבתם לה' יתברך אינם רוצים לצאת מארץ ישראל אשר היא תחת השגחתו". הסבר זה קשה, כי בחידושי הרמב"ן להלן מפורש שזו מידת חסידות.

ומדברי הרמב"ן הכא (על המכילתא) משמע דדינא הוא דאפילו על ביטול מצות עשה ייהרג ואל יעבור בשעת השמד?

קדם להם הרמב"ן בחידושי⁶⁴, שהקשה קושיה זו ותירץ אותה.

במסכת שבת (מט, א) מסופר על אלישע בעל כנפיים שהניח תפילין למרות גזירת הרומאים "שכל המניח תפילין ינקרו את מוחו". הרמב"ן (שם) הקשה:

ואי קשיא... והא בשעת השמד... ייהרג ואל יעבור, הני מילי לעבור על מצוות לא תעשה, אבל אם גזרו לבטל מצות עשה ודאי תיבטל ואל ייהרג, דשב ואל תעשה שאני!

[ועוד]... שמא היה סבור שלא יראהו אדם, או שהיה מוסר עצמו למיתה שלא לבטל מעליו עול מלכות שמיים, ורשאי⁶⁵ הוא בכך ואינו מתחייב בנפשו, אף על פי שאמרו (סנהדרין עד, א) יבטל ואל ייהרג - שכל מצווה שהחזיקו בה ישראל בשעת השמד נוטלין עליה שכר הרבה ועדיין מוחזקת בידם. ואמרו בהגדת ויקרא רבה (פרשה לב סעיף א) "מה לך יוצא ליסקל? על שמלתי את בני, מה לך יוצא ליצלב? על שנטלתי את הלולב וכו'", וכן מצינו בדניאל (דניאל ו, יד) שמסר עצמו למיתה על התפילה שהיא מצות עשה דרבנן.

מבואר שבמצות עשה אף על פי שאינו חייב ליהרג על קיומה, ממידת חסידות רשאי למסור נפשו, ומקבל שכר.

גם הנימוקי יוסף (סנהדרין יח, א בדפי הר"ף) הסביר שהמכילתא מדברת על קיום מצוות בשעת השמד. הוא חידש ממכילתא זו שגם לשיטת הרמב"ם, הפוסק (הלכות יסודי התורה פ"ה ה"ד) שכל מי שנאמר בו יעבור ואל ייהרג ונהרג, הרי זה מתחייב בנפשו - "אם הוא אדם גדול וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש השם ולמסור עצמו אפילו על מצווה קלה, כדי שיראו העם וילמדו ליראה את השם

64. חידושי הרמב"ן למסכת שבת, מט, א ד"ה מאי טעמא. גם הר"ן (שם, כב, ב בדפי הר"ף ד"ה ומקשו) כתב כן והביא את הגדת ויקרא רבה הנ"ל. ראה עוד: הרב ירוחם פרעלמאן (ספר אור גדול, ח"א סימן א דף ג), שדן בדברי הרמב"ן והר"ן ואכמ"ל. גם הכסף משנה הלכות יסודי התורה פ"ה ה"א בסופו, הביא את דברי המכילתא והקשה ממנה על הר"ן. ראה עוד שם בלחם משנה ה"ד, ובבית יוסף יורה דעה סימן קנז ואכמ"ל. הרב יהודה שביב, (תחומין ב', "יחיד וציבור במצות יישוב ארץ ישראל", הערה 16, ובספרו בציר אביעזר, עמ' 8 הערה 17) תירץ, שמסירות נפש לקיום בודד של מצווה הרי הוא אסור, אך כשבמסירות נפשו הוא מציל את המצווה עבור כלל ישראל, שאלמלא יתאמץ לקיימה, עשויה להשכח, מסירות כזאת מותרת ואף רצויה ומקבלים עליה שכר.

65. הרב בנימין הרלינג זצ"ל הי"ד הקשה, שהרי בפירושו לתורה מבואר שיש חובה של מסירות נפש בשעת השמד "על כולן" - היינו, גם על מצוות עשה שעליהם מדבר ר' נתן. לעומת זאת מחידושו למסכת שבת (מט, א) מבואר שאין חובה של מסירות נפש בשעת השמד על מצוות עשה! גם לשונו "ורשאי הוא בכך, ואינו כמתחייב בנפשו" מבואר כי אינו חייב במסירות נפש! ראה: הרב ש"ג מרל, ספר זכרון יעקב (ח"ג סימן פז, עמ' קפד) מה שתירץ בדוחק, וצ"ע.

לאוהבו בכל ליבם". והביא ראיה מחנניה מישאל ועזריה שהפילו עצמן לכבשן האש ולא השתחוו לצלם למרות שהיתה רק אנדרטה של מלכים (פסחים נג, א), ומדברי המדרש ויקרא רבה (לב, א) "מה לך יוצא ליסקל שמלתי את בני, מה לך יוצא ליצלב שנטלתי את הלולב" - "דמשמע שהיו מוסרין עצמם על קדושת ה' לפני משורת הדין - דודאי לא היו מחוייבין בכך אפילו בשעת הגזירה, כיוון שבידם להעביר ולבטלם, אלא דאפילו הכי היו נהרגין מפני שהיתה השעה צריכה לכך". דבריו הובאו בבית יוסף ובשולחן ערוך (יר"ד סימן קנז).

נראה שהסיבה שהרמב"ן, הר"ן והנימוקי יוסף, בחרו להביא את דברי הויקרא רבה ולא את המכילתא שהרמב"ן דן בה בפירושו לתורה, היא מכיוון שהמדרש מדבר רק על קיום מצוות בשעת השמד, בו עסקו הראשונים דלעיל, ובמכילתא ישנה תוספת שלא נמצאת במדרש "אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל". תוספת זו אפשר להבינה בפנים שונות כמו שנתבאר לעיל, לכן העדיפו את המדרש.

6. כיבוש על ידי התיישבות

גם במצות השייבה ישנם מצבים של מיתה כמעט ודאית. אנשי העלייה הראשונה, תרמ"ב-תרס"ד (1882-1904), מקימי המושבות החדשות בארץ ישראל - פתח תקווה, יסוד המעלה, משמר השרון, ראש פינה, עקרון ועוד, היו יהודים שומרי תורה ומצוות. עלייה זו היתה עלייה של אנשים דתיים. בכל המושבות החדשות שהוקמו נקבע מתחילת הקמתן, צביון דתי ואורח חיים על פי ההלכה. חלוצים אלה, כשהתיישבו בארץ ישראל עברו תלאות רבות כמו רעב, שוד, ביזה, רציחות, מחלות שונות כמו קדחת ומלריה שגרמו לחללים רבים.

בשנת תרמ"ג (1883) עלו לארץ ישראל מהעיר מז'ריץ שבפולין, קבוצת יהודים יראי שמים ממשפחות רבנים ומלמדי תורה וסוחרים זעירים. הם החליטו להיות עובדי אדמה, והקימו את המושבה יסוד המעלה. בארכיון יסוד המעלה נמצאת העדות הבאה⁶⁶:

משפחה אחת שכלה שבעה בנים בימי עלומיהם. השביעי בהם נקטף ביום חופתו, וכולם מתו מקדחת שחור השתן. מחלה זו באה לידי ביטוי בהופעת דם בשתן, ואז עוד בטרם נפטר החולה, היתה חברה קדישא עולה לגבעה לחפור לו קבר. לא הייתה משפחה אחת שלא שכלה אחד מבניה. כאשר פקיד הברון התריס בפני מנהיגי העדה בקראו להם "רוצחים", והציע להם להגר לארגנטינה לפי תוכניתו של הברון הירש, או לכל הפחות לעקור לראש פינה או לזיכרון יעקב, ענה להם המנהיג הרוחני של

66. אליעזר גולן, "מיסוד המעלה לאוגדה", ממדבר מתנה גליון 1 (אדר תשמ"ב). על העלייה הראשונה ראה: ספר העלייה הראשונה, עורך מ' אליאב, חלקים א-ב, ירושלים תשמ"ב.

העדה - רבי פישל סלמון בזו הלשון: "אנחנו החיילים הראשונים של עם ישראל. הגענו לכאן להביא את הגאולה"⁶⁷. חיילים יהודים לא נסוגים. אצבע אלוקים היא שהביאה אותנו לכאן. ולאות, מצאנו כאן אבן אשר נחרט עליה - "יבורך מי שיקים ישוב זה". אם ברצונכם לעזור החישו רופא למקום". תרופה למחלה זו מצאו בשלב מאוחר יותר.

במעשה זה מבואר כי גם במצות ישיבת ארץ ישראל (התיישבות) ישנם מצבים של פיקוח נפש. החלוצים הראשונים בימי העליות השונות ידעו זאת ולרבים מהם עלה הדבר בחייהם. לא מצאנו אז רב או פוסק שטען שאין ליישב את ארץ ישראל, שהרי מצות ישיבת ארץ ישראל נדחית בפני פיקוח נפש!

עדות נוספת⁶⁸ ממחישה את מסירות הנפש שנדרשה באותה תקופה:

סבי היה חקלאי בזמן העלייה השנייה (תרס"ד-תרע"ד, 1904-1914). הוא סיפר לי שכל בוקר היו יוצאים החברים לשדה על מנת לייבש ביצות, ותמיד חזרו רק חלקם. אבל למחרת יצאו שנית בידיעה ברורה ששוב יפלו מהם וחללים ממחלת המלריה, אבל החזיקו מעמד מכיוון שמוכרחים לייבש את הביצות.

67. כלומר, הם הבינו ששיבתם במקום זה הייתה לשם כיבוש ושליטה בארץ, ולכן אין רבדל בין כיבוש על ידי מלחמה או כיבוש על ידי התיישבות (עבודת אדמה), כי בשניהם צריך מסירות נפש.

68. מתוך "לחיות בה", בעקבות מלחמת יום הכפורים, מעריב, ה' כסלו תשל"ד (30.11.73).

נחלת שבעה ומאה שערים נבנו בסכנת נפשות

ר' יואל משה סלומון מספר כיצד נבנתה שכונת נחלת שבעה בירושלים:
 "בל"ג בעומר תרכ"ט (1869), יום שיהודים הולכים להתפלל על קבר שמעון הצדיק, טיילתי מחוץ לעיר עם מספר בחורים. הלכנו בתוך שדות זרועים אפונה ופול. כשנכנסנו לתוך השדות הזרועים מיד הרימו הפלחים הערבים את קולם עלינו לאמור: מה לכם על אדמתנו? לקנות מכם את השדות הללו, עניתי: מיד שאלו: ולאילו מטרה? ואנוכי אמרתי: למען זרוע אפונה או פול כמותכם, האין זה עסק טוב? בקיצור התחלתי לבוא עימם במשא ומתן אודות המקח, עד שגמרתי והבטחתי לשלם להם בעד כל אמה חצי גרוש (סכום נכבד עבור פלאח). נפרדתי מהם והסכמנו שיבואו אל ביתי לסיים את המקח.

בשובי העירה עם בני לוייתי אמרתי להם: דעו נא אחים כי את השדות הללו אני קונה במטרה לבנות בתים לשבת, בשבילי ובשביל אחרים שירצו לעשות כמוני. ודעו לכם, כי הגיעה השעה שהישוב היהודי צריך לצאת ממאסרו שבתוך העיר ולהתיישב מחוץ לחומה.

חברי הסתכלו עלי והתבוננו, האם נתגלו בי סימני שגעון, ושאלו תמהים ומשתאים - היתכן כי אתה תבנה בית במקום השומם הזה? ומה תעשה בלילה בשעה שדלתות שערי העיר נעולות וסגורות, ואין יוצא ואין בא? ואם הפלחים והברואים ימצאו שעת כושר להתנפל עליך ועל חבריך, אל מי תזעק ותיושע, ואל מי תקרא לעזרה בשימון זה!

סוף דבר: נכנסתי העירה ודברתי עם ידידי וחברי הרב יוסף ריבלין, ובאותו לילה מצאתי לי עוד חמשה חברים מקשיבים לקולי. וזהם: לייב הורוביץ, בנימין ביניש סלנט, חיים הלוי קובנר, מיכל הכהן ויהושע ילין.]

למחרת באו הפלחים ומכרו לנו את השדות. כשנתגלה אחר כך קושי גדול לקבל את הקושאן על שם יהודי, הסכמנו כולנו לקנות את הנחלה על שם אחת מנשי חברינו, שידעה לדבר ערבית על בוריה, והיא הלבישה את עצמה כאחת מנשי הישמעלים, וכמוהן כסתה פניה בצעיף, וככה עמדה שם לפני הקאדי לקיים המוצדקי על שמה, ובאופן כזה הוצאנו אל הפועל את הקנייה הראשונה שמחוץ לעיר על שם האשה, היא אסתר (כתו של יוסף רבלין) אשת חברי ר' אריה לייב הורוביץ. מיד נגשנו לבניין השכונה היא "נחלת שבעה" עד היום.

לא עברו ימים מרובים והעניין הזה הטיל סערה גדולה בירושלים. כל אחד דן אותנו למשוגעים ומטרפים ומתאכזרים על עצמם. גם רבנים התנגדו לנו משום "סכנת נפשות" ומשום "שאין סומכים על הנס". אנחנו עשינו את שלנו, ובעבור שלש שנים הקמנו שם בתים ויצאנו חלוצים לשבת מחוץ לחומה, והישוב היהודי מצליח בידינו בעזר ה'.

לאט לאט קמו גם הרבנים, המתנגדים לשעבר, לעזרתנו, לכוון עוד שכונות, בראותם כי יד ה' טובה עלינו. אז באו ר' שמואל דוד מוילנא, ר' דוד אש ואחיו ר' אהרן, שני אברכים בעלי מרץ, לערוך תוכנית לייסוד שכונה. הללו יצאו אל העיר והתוכנית בידם, ובמשך יומיים הספיקו כבר לרכוש כמאה חברים, הם יסודו בתרל"ד (1874) חברה וקראו לשכונה "מאה שערים" (על שם הפסוק בפרשת תולדות (בראשית כו, יב) שהיה אז באותו שבע: "יזרע יצחק בארץ הזאת וימצא בשנה הזאת מאה שערים ויברכהו ה'"), ומאז התחילו נבנות שכונות חדשות בזו אחר זו.

* * *

ר' זרח ברנט נמנה על אותה קבוצת אנשים שיצאו מירושלים והקימו את פתח תקוה בשנת תרל"ט. כשהחליטו המיסודים לעלות על הקרקע עם משפחותיהם, לא רצתה אשת זרח ברנט בשום אופן ללכת אחרי בעלה, באמרה כי נוח לה לקבל מבעלה גט פישורין מלסכן את חייה במקום שמם ופרא. וכשלא רצה זרח לתת לה גט, פנתה בדבר זה אל הרב שמואל סלנט, רבה של ירושלים. תשובתו של זרח ברנט לרב היתה: הלוא בירושלים קוראים לנו "משוגעים" ומשוגעים אינם כשרים לפי דת ישראל לתת גט לנשותיהם. מוטב אפוא שתלך אחרי, ותקוטי חזקה שבגלל רעיון יישוב ארץ ישראל יהפוך הקב"ה את השממה לגן עדן, ואשתי עוד תתענג על רוב טובה יחוד עמי. על הרב שמואל סלנט עשו הדברים רושם גדול, והוא ציוה את האשה ללכת אחרי בעלה, וגם נתן לה את ברכתו לדרך.

(ספר היובל לפתח תקוה, תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' לטי"ט)